

Forntida fäbodar i södra Sverige

Lars Bägerfeldt

Innehållsförteckning

BEBYGGELSEHISTORIA	4
Folkland, ätter och individuellt ägande	5
Fullåkersbygder och skogsbygder	9
Gods, gårdar, landbor och jordnatur	10
Fäbodgräns & försörjning	13
Olika jordvärderingssystem	15
BEBYGGELSENS EGENSKAPER	17
Gravfält	17
Kyrkor	19
Sätessgårdar	21
Ortnamn	22
Gårdarnas avkastning	26
HÄRLEDNING OCH URSPRUNG	28
Två exempel från Västergötland	29
Jämförelse med Dalarna	38
Jämförelse med Jämtland	39
Fäbodar och skogsbygdernas särart	40
Forna fäbodar i södra Sverige	44

Förord

Denna studie tar sikte på orsaken till uppkomsten av fäbodarna i Sverige, samt varför och när de uppstod. För att närma sig svaret på ett tydligt och konkret sätt ingår både arkeologi, historia, folklivsforskning och ortnamnsforskning.

Att påstå att det fanns fäbodan i södra Sverige kan onekligen uppfattas som galet och fullständigt felaktigt. Att det dessutom skulle kunna gå att påvisa att de fanns redan under forntiden gör tanken ännu fånigare. Fast det är ingen arbetshypotes, utan en konkret slutsats som bygger på ett fåtal faktauppgifter. Vill du fortsätta att läsa om denna teori räcker det med kapitlens inledande sammanfattningar för att förstå den avslutande slutsatsen.

En del av uppgifterna i denna skrift upprepas, eftersom de hör hemma i olika avsnitt. Somligt kommer från min egen forskning och övrigt är hämtat från andra forskare. Möjligen är inte alla detaljer exakta enligt de senaste vetenskapliga rönen och resultaten, men den befintliga graden av exakthet räcker för att göra slutsatsen trovärdig - nämligen att det fanns fäbodan i södra Sverige under forntiden och fram till mitten av 1300-talet när digerdöden förändrade det mesta i samhället. Då försvann de.

Denna skrift vill granska händelsen när de stora godsena i södra Sverige omvandlades till arrendegårdar samt vilka effekter och konsekvenser det medförde i samhället. Några av de väsentliga förändringarna är följande.

- ättesamhälle → individuellt ansvar
- gods → arrendegårdar
- trälar → landbor (arrendebönder)
- eldhus → ryggåsstugor med murad spis
- mestadels boskapsdrift → ökad spannmålsodling
- *fäbodan* → *permanenta gårdar*

De två första punkterna skedde under medeltiden, den tredje punkten under 1300-talets mitt. Den fjärde punkten tillhör tiden runt 1500-talet och den femte punkten avser perioden från medeltidens början och fram till modern tid. Den sista punkten berör tiden närmast efter digerdöden.

Lars Bägerfeldt

Falköping
2021-01-13

Bebyggelsehistoria

Sammanfattning

- Begreppet bebyggelse kan omfatta allt från **hus till nyttjade utmarker**.
- Den historiska utvecklingen omfattar både konkreta lämningar av **hus och gården** samt abstrakta spår i form av **trender, traditioner och lagar etc.**

Beskrivning och förklaring

Med begreppet **bebyggelse** tänker man i första hand på hus och byggnader, men även omgivande kulturmarker omfattas. I vid bemärkelse gäller det både tomt, åker, slätteräng och betesmarker eftersom dessa ingår i det bebyggda området. Det kan i viss mån också beröra dem som bodde där och fördelade sina sysslor vid bebyggelsen.

Kännedomen om **bebyggelsens historiska utveckling** och förändring i Sverige är mycket begränsad under forntiden, men ökar långsamt under järnåldern och medeltiden. Inga hus är äldre än 1200-talet, bortsett från kyrkor, försvarstorn och husgrunder etc i vissa större byggnader, men det finns många försök till rekonstruktioner, dock med varierad trovärdighet.

Utvecklingen har gått i vågor som mestadels har medfört att folket fick det bättre, eller att i varje fall vissa grupper fick det bättre på de andras bekostnad. Av det skälet berörs också **trender, traditioner, sedvänjor, rättsväsendet, beslut och stadgar** samt allt annat som har påverkat driften och skötseln av gods och gårdar. På så vis kan man finna **orsakerna till händelseutvecklingen**.

Folkland, ätter och individuellt ägande

Sammanfattning

- Alla större samlingar med folk som stadigvarande lever ihop är **hierarkiskt skiktade**.
- Befolkningen i Sverige har varit **organiserad** i folkland eller dylikt senast från 500-talet samt sannolikt ända från bondestenålderns början, men främst i försvarssyfte. En mer omfattande **administration** infördes dock inte förrän under tidig medeltid, främst för att kunna hantera skatter etc.
- I äldre tider var **släktskap** (klaner, ätter etc) grunden för samhällets organisation och för rangordning av individer, eftersom man kunde arva makt och rikedomar. Samhällets försvar och försörjning baserades på ett visst antal stora jordägare, vars släkter och individer styrde utvecklingen. Under dem i rang stod **jordlösa personer** som indirekt tillhörde den jordägare som gav dem arbete att utföra.
- När Sverige övergick **från rike till stat** under den andra halvan av 1200-talet ersattes släktskapsallianser med ett **individuellt ansvar inför staten och kyrkan** vad gäller skyldigheter, brottsmål och andra juridiska och kamerala ärenden. Vissa delar av det gamla systemet blev dock kvar till modern tid, såsom adelns privilegier och släktens förköpsrätt till jord. Ägandet av jord tycks dock ha varit individuellt senast från järnålderns mitt, men kanske redan från äldsta tid.
- Den största hierarkiska skillnaden var mellan **jordägarna och de jordlösa**. Andelen per grupp är svår fångad, men bör ha varit runt 5-10% respektive 90-95% av befolkningen i södra Sverige. I norra Sverige var det snarast tvärtom vad gäller dessa andelar.

Beskrivning och förklaring

Det har alltid förekommit en **rangordning mellan olika individer** hos alla folk, såväl individuellt vad gäller personernas värderade egenskaper som statusmässigt inom en hierarki. Därmed finns det alltid en möjlighet att dessa skillnader rörande makt och ägande även avspeglas i bebyggelsen.

Vissa historiker och arkeologer anser att forntiden befolkades av fridfulla människor som i sitt isolerade tillstånd var fredligt sinnade och fullt jämlika. Min uppfattning är den raka motsatsen, eftersom vårt nedärvda flockbeteende medför en hierarkisk uppdelning. Här försöker man gynna sina ättlingar och andra släktingar men också sina allierade, vilket leder till ett **släktskapsbaserat samhälle** samt tjänster och gentjänster.

I **indoeuropeiska samhällen** fanns vanligen tre åtskilda grupper. De två översta grupperna konkurrerade inte med varandra utan hade olika uppgifter.

- En grupp skötte om krigsmakten och ansvarade för landets fysiska säkerhet. De kan därför kallas **krigarklassen eller vapenbärarna**. Under medeltiden övergick de från att vara jordrika stormannafamiljer till privilegierad adel och det världsliga frälset.
- Den andra gruppen var betydligt mindre, men deras uppgifter var desto mer skiftande. De var vetenskapsmän, sjukvårdare, domare, hednapräster etc. De kallades **druid**, gurus, de glansfulla och mycket annat, men under medeltiden ersattes de av präster, munkar och nunnor, bardskärare, häradshövdingar, universitetslärare etc.
- Den tredje gruppen var **jordbrukare och boskapsskötare**, vilka ansvarade för produktionen och förädlingen av maten. Under medeltidens slut var många av dem landbor (arrendebönder) eller självägande och skattebetalande bönder, men de flesta av landbornas förfäder var **trälar** eller kan jämföras med trälar under medeltidens början.
- Därtill fanns **hantverkare och handelsmän**, som kan ha berört samtliga tre grupper.

Det finns en uppräkningslista från 500-talet som gäller **folkland och landskap** i södra Sverige. Många namn går att identifiera mer eller mindre säkert, men de överensstämmer knappt alls med de landskap som framträder under medeltiden, förutom några av smålanderna som bildade Småland. Både Halland och Bohuslän var delat, liksom Västergötland bestod av minst två åtskilda delar.

Indelning som stödde krigsmakten utgick från mindre enheter. Även om åsikterna går isär vad gäller dateringen av den geografiska indelningen i **hund och kind** etc samt dess efterföljare **hundare och härad**, finns antydningar att åldern bör vara minst 2000 år samt att man utgick från ett fast antal krigare, hästar, skepp etc per område. För hund gällde 4 skepp och 120 krigare som också rodde skeppen. Detta system gällde främst i landskapen runt Mälaren samt delar av Östersjökusten. Något liknande gällde troligen även för kind som kan återfinnas i Götaland.

Födan kom främst från det som jorden gav, medan fisket var marginellt. Från bondestenålderns början och under lång tid var samtliga folk i norra Europa främst **boskapsskötare** och bara i mindre grad ägnade man sig åt odling. Spannmålsodlingen ökade dock genom kontakterna med romarriket samt efter kristendomens införande i början av medeltiden, men allra mest från 1600-talet och framåt, men det fick inget större genomslag förrän under 1800-talet, när risken för missväxt minskade och skördarna ökade genom förbättrade och tåligare arter med högre korntal.

Utbredningen av neolitiska föremål, alltså från bondestenåldern, liksom gravar från bronsåldern och järnåldern visar att **hela södra Sverige var befolkat** ända upp till Dalälven redan under periodens början, även om det i vissa områden varit glest bebott. Endast otillgängliga marker såsom urskogar med berg och branter, samt myrar och mossmarker lämnades orörda. Det innebär att samtliga skogsbygder med bördiga marker nyttjades, även om det kunde vara marginellt så fanns det folk där emellanåt.

Den **släktbaserade sammanhållning** ska inte överdrivas, eftersom den varken omfattade kollektivt ägande eller medförde att hela släkten bodde på samma ställe. Tvärtom var det av allt att döma ett individuellt ägande, där varje jordägande familj bodde på ett eget gods, medan deras släktingar bodde på andra gods eller försörjde sig genom en plats i kungens hird och fasta krigsmakt, eller som handelsmän etc. De som ägde jorden och boskapen fördelade sysslorna till sitt tjänstefolk (trälarna och motsvarande jordlösa personer) som i gengäld fick sin försörjning säkrad. Jordägarnas gods i södra Sverige kan genom ortnamnen ledas tillbaka till en tidig del av järnåldern, men bör vara betydligt äldre än så. Släktens sammanhållning syntes främst vid försäljning av arvejord och vid svåra konfliktlösningar såsom mord och betalning av mansbot. Därtill förväntade man sig sannolikt att få hjälp ifall en släkting fick problem.

Till släkten räknades alla syskon, kusiner, sysslingar och bryllingar och alla andra som var **ättlingar till en gemensam stamfader** där var och en inom släkten räknade tillbaka låt säga sex generationer, men detta antal kunde variera mellan olika områden i norra Europa. Dessa besläktade personer bodde oftast på olika ställen och sammankallades bara vid viktiga ärenden. Vid varje generationsväxling ändrades ättens sammansättning eftersom en fortlöpande justering även gällde vilken stamfader som man utgick ifrån.

Denna beskrivning av **ättesamhället** möter stort motstånd hos vissa forskare som anser att detta aldrig har förekommit i Sverige, men den kritiken gäller egentligen den gamla uppfattningen av ett ättesamhälle som gjorde gällande att alla i släkten bodde tillsammans och alltid var beroende av varandra. Det gott om exempel som visar att man hade ungefär samma typ av klaner eller ättesamhälle runt om i norra Europa, vilket fanns kvar i Skottland ända till mitten av 1700-talet. För Sveriges del kan man mena att dess väsentliga delar upphörde runt 1200-talet vid övergången från rike till stat, när rättssystemet ändrades och den personliga släkttillhörigheten ersattes av eget personligt ansvar. De som var högst i rang i **det skotska klansamhället** stödde alltid det underlydande folket som fick föda, trygghet och försvar. När klansamhället upphörde, försvann också tryggheten och personerna fick själva ansvara för sin föda och sitt beskydd.

I alla indoeuropeiska samhällen fanns **starka familjeband** i syfte att motverka den individuella frihet som vi har i dagens samhälle. Sammanhållningen var viktig för att förbättra överlevnadschansen. Det medförde att släkten tog på sig ansvaret vid konflikter med andra släkter. Rent juridiskt innebar det att släkten var autonom eller självstyrande. På tinget löstes endast konflikter mellan släkter, inte inom dem. Dessutom uppmanades släkterna att lösa sina konflikter själva i första hand, och endast vid ett misslyckande föra ärendet vidare till tinget. Genom kyrkans inverkan och när Sverige omorganiserades från rike till stat, kom man att betona det **individuella ansvaret inför Gud och kungen**, vilket medförde att Kronan och kyrkan tilläts åtala och döma personer. Tidigare kunde bara företrädare för en drabbad släkt eller ätt driva ett åtal till en dom. Därmed infördes lagar om majestätsbrott, kätteri och hor, vilket i princip inte existerade som brottsmål före år 1248 när Birger jarl möjliggjorde nyttjandet av romersk rätt, vilket medförde att kungen för första gången ställde sig över lagen.

De jordlösa saknade sådana sammanhållande släktband, eftersom det inte behövdes i och med att de inte ägde någon jord. Som trälarna, tjänstefolk eller landbor fick de sin försörjning och visst beskydd ändå. Därför var de beroende av jordägarna som ansvarade för deras liv och uppehälle.

Jordägarna i södra Sverige hade nästan alltid ett eller flera gods vars storlek skiftade. Dessa stormannafamiljer i början av medeltiden kan knappast ha varit fler än 5-10% av befolkningen. De flesta övergick sannolikt till det världsliga frälset (adeln) i slutet av 1200-talet. Genom generösa donationer blev kyrkan en stor jordägare, medan Kronan förblev en liten jordägare ända fram till reformationen 1527 när all kyrklig jord konfiskerades och blev kronohemman.

Digerdöden och de närmast efterföljande epidemierna medförde att 40-50% av befolkningen dog och att de överlevande blev så få att de inte kunde ta hand om boskapen och åkrarna. Därmed började det öppna landskapet växa igen, vilket minskade jordägarnas rikedom och basen för deras status. För att motverka de negativa effekterna, började jordägarna konkurrera med varandra i ett försök att dra till sig arbetskraft. Av det skälet delades godsens familjelotter och arrenderades ut till de jordlösa. Oavsett om godsens delades i arrendegårdar före digerdöden eller strax därefter när inte tjänstefolket räckte till, så sjönk avraden (avgiften som landborna betalade för arrendet). Till slut blev jordägarnas inkomst så låg att de blev mer förmånligt att betala jordskatt än att bekosta en fullrustad ryttare med stridshäst, vilket var adelns motprestation för att få tillgång till adelns privilegier. Som en effekt av denna agrara kris runt 1400-talet valde drygt hälften av adelsfamiljerna att bli skattebetalare istället, vilket alltid hade varit det allmänna i norra Sverige. Upp till 2% av befolkningen tillhörde adeln i vissa områden i början av 1500-talet, men ofta var de betydligt färre. Detta antyder att de bör ha varit runt 5% som mest i början av 1300-talet.

Trälarna ägdes och arbetade som jordägarnas tjänstefolk. Till skillnad som romerska slavar som inte fick bilda familj och i princip tvingades arbeta ihjäl sig, tog man hand om sina trälarna i Norden på samma sätt som sin boskap. Med andra ord ville man att de skulle bilda familj och föröka sig. Omvänt så hade trälarna sin försörjning på godsens tills de dog av naturliga skäl. När träldomen upphörde runt mitten av 1300-talet, fick trälfamiljerna istället ansvara för sin egen överlevnad genom att anamma ett arrendehemman. Denna förändring kunde vara positivt för unga och starka, men inte för sjuka och gamla. Avskaffandet av träldomen medförde en klar vinst för godsägarna och de starkaste bland landborna, men en förlust för de övriga. Eftersom en mycket stor andel av befolkningen var landbor, uppskattningsvis 90% i södra Sverige i slutet av 1300-talet, bör deras förfäder ha varit jordlösa och kan jämföras med trälarna. Eftersom det inte finns någon känd benämning eller grupp med tjänstefolk i Sverige före 1300-talet vilka inte var trälarna, blir slutsatsen att alla dessa faktiskt var trälarna, eller åtminstone jämförbara med trälarna.

Befolkningen i Sverige år 1571 kan beräknas tämligen väl, liksom början av 1300-talet. Eftersom de sista ödegårdarna som uppstått efter digerdöden kom i bruk runt 1550-talet och ingen nyetablering av gårdar tycks ha skett i södra Sverige under den perioden, kan vi utgå ifrån att det var ungefär samma befolkningstal runt 1340-talet som på 1550-talet.

Fullåkersbygder och skogsbygder

Sammanfattning

- Sveriges jordbruksområden kan indelas i tre typer, dels utifrån en terrängmässig skillnad mellan **fullåkersbygder** (slättbygder) och **skogsbygder**, dels en storleksmässig skillnad mellan **gods** och **självägda familjegårdar** (skattehemman), vilket ger fyra olika kombinationer. Under tidig medeltid fanns dock bara gods i fullåkersbygderna.

Beskrivning och förklaring

Fullåkersbygder saknade skogar och kan även kallas **slättbygder**. Dessa finns i de delar av Sverige där jordmånen är såväl god som sammanhängande över stora ytor, vilket medfört ett öppet landskap som enbart består av tomter, åkrar, slätterängar och betesmarker. Här har en bebyggelse växt fram där **godsen dominerade**. Det innebär att det var gångavstånd till utmarkerna.

I **skogsbygderna** blandades de öppna gårderna med skogsmarker och då ökade också avståndet till utmarkerna. Gränsen till andra jordägares marker kunde vara så avlägsen att den blev flytande. I södra Sveriges skogsbygder anlades **gods** på samma sätt som i fullåkersbygderna, men i norra Sverige dominerade istället de **familjebaserade bondgårdarna** som de boende själva ägde. De sistnämnda hade ofta tillräckligt med goda jordar så att åkrar, slätterängar och betesmarker hamnade inom rimligt avstånd. Godsen i södra Sverige kunde däremot ha så långt till sina mest avlägsna betesmarker att man tvingades upprätta tillfälliga övernattingsplatser för slätterängar och betesmarker. (Detta är en slutsats som presenteras längre fram i denna skrift.)

Det finns ingen fast gränsdragning mellan dessa två typer, utan det finns många mellanformer där exempelvis fullåkersbygder har en del av skogsbygdernas egenskaper och vice versa.

Gods, gårdar, landbor och jordnatur

Sammanfattning

- I Danmark och södra Sverige ägdes det mesta av marken av ett fåtal personer som stod högst upp i hierarkin, vilka kan kallas **stormannafamiljer** före **adelns** tillkomst.
- Södra Sveriges bebyggelse dominerades av **goods** som ägdes av stormannafamiljerna. Där arbetade de övriga i samhället för att få sin försörjning och ett visst beskydd, eftersom de inte hade något alternativ.
- Dessa gods uppkom senast under järnålderns början, men troligen under en mycket **tidig del av forntiden**, möjligen redan vid bondestenålderns början.
- Godsen ägdes av adelsfamiljer, kyrkan och Kronan. De delades upp i **familjelotter som arrenderades ut**, vilket skedde strax efter digerdöden (år 1350), eller innan dess. Dessa **arrendehemman** (frälsehemman, kyrkohemman och kronohemman) skildes från **skattehemman**, vilket var deras **jordnatur** och grunden för beskattningen.
- Under den agrara krisen som följde efter digerdöden valde en stor andel av adelsfamiljerna, troligen betydligt fler än 50%, att hellre betala skatt för sina gårdar än att avkrävas rusttjänst. Deras frälsehemman omvandlades då till skattehemman, men de jordlösa familjer som bodde där var fortfarande **landbor** precis som på alla andra arrendehemman.

Beskrivning och förklaring

Bondenäringen infördes snabbt och effektivt i Skandinavien runt 4000 f.Kr. och måste ha varit ett resultat av en välorganiserad invandring från nordvästra Tyskland. En motsvarande förändring skedde på de brittiska öarna exakt samtidigt. Fäbodgränsen anger nordgränsen för de äldsta jordbrukarna och förblev i stort sett oförändrad ända fram till mitten järnåldern, bortsett från norrlandskusten. När Norrlands inland koloniserades kom bebyggelsen att nästan uteslutande bestå av små självägande familjegårdar. Att de stora godsens dominerar så starkt söder om fäbodgränsen antyder att de är **uråldriga** och inte bara går långt tillbaka till järnåldern.

Bondgårdarna norr om fäbodgränsen var anpassade efter behovet hos en normalstor familj. Denna storlek kallades 1 mantal i Götaland när man gjorde om systemet för jordskatter under 1500-talet. Det motsvarade en gård om 4 öresland i Svealand. Det är osäkert om sådana små gårdar funnits i Götaland före godsens delning i arrendehemman, eftersom godsen kan ha förekommit från

bondestenålderns början. Norr om fäbodgränsen bodde ytterst få stormannafamiljer och adelsfamiljer, så där växte det fram bygder med självägande bönder på normalstora gårdar. Deras antal utökades runt om i Sverige när Kronan år 1542 välvilligt lät vem som helst att få bryta mark och etablera gårdar i Kronans skogar, i syfte att få in mer skatter och arrenden. Fast det berörde mestadels skogsbygder som fortfarande hade outnyttjade jordar med hög bonitet.

Godsen (även kallat domäner) var betydligt större än en bondgård och hade tjänstefolk som genomförde de dagliga sysslorna. I Skaraborg kom de allra minsta godsena att omvandlas till 4 arrendegårdar, medan de största var runt 10 gånger större.

I landskapen runt Mälaren kan man genom ortnamn och gravfält härleda gårdarna ner till yngre järnålder (550-1050 e.Kr.). Innan dess var allting annorlunda. Troligen fanns det stora gods här då också. Deras storlek på 1500-talet var ofta mer än dubbelt så stora som en vanlig bondgård om 1 mantal i Götaland. I östra Västmanland var hela skattehemman om 8-20 öresland, men kunde vara upp till c:a 30 öresland. Denna variant på bondgårdar kan man kalla **storgårdar** för att skilja dem från gods och normalstora bondgårdar i Norrland och Götaland. Uppkomsten av storgårdar under yngre järnåldern i östra Svealand kan jämföras med delningen av gods i Götaland vid samma tid, som sällan medförde så pass små enheter.

Gods & Gårdar

Ungefärliga storlekar:

- Gods (domäner) berörde många familjer (4-40 mantal)
- Storgårdar berörde några familjer (2-5 mantal; 1-2½ markland)
- Familjegårdar 1 familj (1 mantal; 4 öresland)

De gods där jordägarna själva bodde var detsamma som adelsfamiljernas **sätessgårdar**. Om de ägde fler gods sköttes de övriga av en **bryte** som var en ställföreträdare, men där fanns formellt ingen sätessgård, utan endast tjänsteboställen. När godsena delades i familjelotter senast under medeltidens slut, bodde folket kvar på samma ställe och bildade byar med åtskilda gårdar, men i skogsbygderna flyttades många arrendehemman ut från godsens ursprungliga plats, vilket numera främst märks genom ortnamnens typ och datering. Jordägarna kunde välja fritt bland sina enheter var de ville bo, men förmodligen valde många att stanna kvar där godsena legat, eftersom många gods även fortsättningsvis inrymde många familjer som bildade mindre byar med arrendehemman.

Under 1600-talet valde allt fler adelsfamiljer att göra om enstaka bondgårdar till **säterier** för att få dem skattebefriade. Vissa hade så många säterier att de inte kunde nämna alla i sin titel, utan fick nöja sig med några av de viktigaste. De övriga sköttes av fogdar och rättare. Många av dessa nybildade säterier hade varken varit sätessgårdar eller centrum för något gods under medeltiden.

Ortnamn och gravfält antyder att **godsen var färre och större under äldre järnåldern** (före 550 e.Kr.) och att de hade delats under yngre järnåldern eller tidig medeltid, men de mindre delarna blev också gods. Således kan man bara rekonstruera bygdernas bebyggelse ner till den tiden. Orsaken bör dels ha

varit de svåra effekterna från katastroferna som inträffade i mitten av 500-talet (justinianska pesten, omfattande missväxtår, återvändande folk som bott i södra Europa), dels arvskiten av godsens som medförde att syskon etc delade godsens i personligt ägda arvslotter.

Befolkningsminskningen efter digerdöden ledde till att godsens sällan eller aldrig hade tillräckligt med tjänstefolk (trälarna och jordlösa personer). Följden blev att godsens delades i familjelotter som arrenderades ut till trälarna som istället blev fria landbor, i syfte att dra till sig arbetare från andra gods. Detta hjälpte inte heller när man successivt lät minska antalet gårdar och i gengäld öka storleken på dem. Trots dessa åtgärder **sjönk de stora jordägarnas intäkter kraftigt**. Till slut valde uppskattningsvis drygt hälften av adelsfamiljerna att lämna den skattefrihet som de haft sedan 1280-talet, eftersom den förmånen krävde att de i gengäld ställde upp med en fullt väpnad ryttare på en stridshingst. Alternativet var att istället betala skatt för sina gårdar. Denna grupp av jordägare, som tidigare varit adelsfamiljer, ägde fortfarande många gårdar som de arrenderade ut liksom förr. De som bodde på dessa nyblivna skattehemman ägde ingen andel av jorden utan var bara vanliga landbor (arrendebönder). De familjer som tidigare varit adel bör ha ökat i antal tills deras ättlingar blev så många att de själva bodde på dessa gårdar samt att allt färre förblev utarrenderade.

Gårdens **jordnatur** anger vem som ägde jorden och vilken typ av förmåner som eventuellt fanns, så att ägaren betalade rätt skatt till Kronan. I grunden var alla gods och gårdar **skattehemman eller frälsehemman**, som innebar att alla bidrog till landets krigsmakt, antingen genom att betala skatt eller att ställa upp med en rustad krigare. När godsens delades upp i familjelotter under medeltiden och arrenderades ut till enskilda familjer, kallades gårdarna för **frälsehemman** endast om de ägdes av adeln samt **skattehemman** om de ägdes av andra personer i samhället.

I likhet med adeln hade kyrkan full skattefrihet på sina gårdar, men utan motkrav. Deras gårdar kallas ofta **kyrkohemman**, men de kan indelas i många varianter såsom biskopshemman, klosterhemman, kyrkohemman, domkyrko-hemman, prebendehemman och hospitalhemman etc. Alla dessa arrenderades ut på samma sätt som frälsehemman, fast med undantag av **prästgården** som var en tjänstebostad.

Kronans gårdar kallades **kronohemman**. I samband med reformationen 1527 drogs all kyrklig jord in till Kronan, men ända fram till 1630-talet har kronofogdarna angett den tidigare jordnaturen för dessa gårdar i landskapshandlingarna. En variant på detta är **arv och eget** som avsåg Gustav Vasas eget godscomplex, men begreppet användes också ibland av hans söner.

Att få tillhöra adeln var valfritt ända fram till början av 1400-talet, varefter det blev en **kunglig ynnest**. Motkrav angående ett fullrustad ryttare upphävdes av Erik XIV på 1560-talet, men i gengäld infördes viss skatteplikt även på frälsehemman. Dock med undantag av de arrendehemman som låg inom en mils avstånd från ägarens egen sätesgård, vilka både hade skattebefrielse och blev fredade för utskrivning av knektar. Därav kom detta område att benämnas **fredsmilen**.

Fäbodgräns & försörjning

Sammanfattning

- Norra Sveriges inland koloniserades från bronsåldern och ända fram till 1600-talet, men mestadels under yngre järnåldern och tidig medeltid. Kännetecknande är de stora avstånden mellan bygderna, och att den hierarkiska skiktningen var mindre än i södra Sverige. Bebyggelsen anpassades till familjer som inte hade tillgång till trälar eller tjänstefolk. Därmed blev det en **stor skillnad mellan familjegårdarna i norr och godsen i söder**.
- **Fäbodgränsen** skiljer de två bebyggelse typerna i norra respektive södra Sverige. Namnet används eftersom de flesta fäbodarna låg norr om gränsen. Undantagen söder därom är ytterst få.
- I norra Europa dominerade **boskapsskötsel** och i södra Europa var det spannmålsodlingen som var viktigast. Bröd, smör, ost och spicke (eller speke, som avser kalla kötträtter) utgjorde basen i kosten. Allt ifrån medeltiden men främst under de senaste seklerna har odlingen ökat, men allra mest i fullåkersbygderna.
- Andelen folk som helt eller i hög grad livnärde sig på **fiske** som de fått upp själva, var liten även i kustområden ända fram till 1800-talet.

Beskrivning och förklaring

Fäbodgränsen är en gräns mellan olika typer av natur och klimat. Under bondestenåldern blev den nordgränsen för jordbruk och boskapsskötsel, varefter jordbruket långsamt spreds vidare norrut under bronsåldern och järnåldern.

Fäbodgränsen åtskiljer två typer av bygder. I södra Sverige dominerade gods och senare arrendegårdar, alltså frälsehemman, kyrkohemman och kronohemman samt vissa skattehemman vilka ägdes av dem som lämna adelskapet. I norra Sverige fanns nästan inga arrendehemman utan mestadels skattehemman som ägdes av den familj som bodde där eller deras nära släktingar.

Befolkningen i Sverige fick sin föda från boskapsskötsel och jordbruk där avkastningen från boskapen var betydligt viktigare än spannmålsskördarna. Orsaken var dels den höga riskan för missväxt, dels den låga avkastningen med korntal på ungefär 3, vilket innebar att skörden inbringade tre gånger så mycket som man sådde, varav 1/3 avsattes till nästa års skörd. Således kunde man bara behålla dubbelt så mycket som utsädet storlek. Detta är en ett genomsnitt och enskilda år kunde utfallet vara väldigt skiftande. Under 1500-talet fick många gårdar runt Mälaren mycket stora skördar som idag inte kan

förklaras. Först under slutet av 1700-talet steg korntalet successivt och det har pågått ända fram till modern tid.

Härigenom blev boskapen stommen i befolkningens föda. Detta gällde för hela norra Europa och från de första böndernas tid. Sädesodlingen ökade något under medeltiden och därefter, men kom inte igång på allvar förrän på 1800-talet i samband med att nya och förbättrade arter infördes, vilka var tåligare och gav högre avkastning. I vissa områden omvandlades ängar och betesmarker till åkrar för att öka gårdens avkastning på ett storskaligt sätt, men det gick inte överallt. Somliga områden var alltför steniga eller otympligt av andra skäl, så detta inte blev möjligt att genomföra.

Boskapen dominerades av nötboskap, får och getter samt svin och gäss, men också hästar som var drag- och riddjur. Kött- och mjölkprodukter blev basen i kosten och precis som bröd, smör och ost skulle köttet ätas kallt, så kallad spicke som var torkat, rökt, saltat eller jäst kött. Varm mat blev inte vanligt hos allmogen förrän under 1800-talet när potatisen infördes.

En liten del av befolkningen livnärde sig på fiske, men ända fram till 1800-talet var det ingen självklarhet att folk fiskade och jagade säl etc enbart för att de bodde vid vattendrag, sjöar och hav. Den geometriska jordeboken omnämner fiskevatten tämligen ofta för bönder som bodde nära vatten, men boupp-teckningar från 1700-talet upptar sällan sådant som visar att detta var allmänt eller flitigt använt. Laxfisket etc i inlandet forsar och sjöar ingick i Kronans regale och det var framför allt kyrkan och klostren som ville ha rättigheter att få fiska eftersom det var viktigt för alla icke-köttätande präster, munkar och nunnor, antingen under fastan eller året-runt.

Andra näringar gällde hantverk och handel, men även många borgare hade odlingar och boskap. När järnbruken och koppargruvorna expanderade kunde allt fler bönder sälja sitt överskott, eftersom antalet köpare av smör, ost, kött och spannmål ökade. Även vissa stadsbor hade motsvarande behov, men förutom Stockholm och Visby fanns inga större städer i Sverige förrän under senare delen av 1800-talet och därefter.

Olika jordvärderingssystem

Sammanfattning

- Generellt sett användes tre olika **jordvärderingssystem** under 1500-talet, vilka hade olika syften och därför kunde överlappa varandra. I viss mån fanns geografiska gränserna mellan dem, men dessa förändrades emellanåt.
- I landskapen runt Mälaren angavs gårdens storlek i **markland**, **öresland**, **örtugsland** och **penningland** från 1200-talet och framåt, vilka angav avradens (arrendeintäkten) storlek och syftade på åkrarnas jordarealer och indirekt på dess förväntade avkastning. En gårds värde var vanligen 24 gånger högre än avraden.
- I Östergötland användes enheten **attung** under hela medeltiden (likasom i Svealand under tidig medeltid). Ordet tolkas som 1/8 och ursprungligen skulle 8 gårdar tillsammans ansvara för en krigare, tillika roddare i ledungsflottan. Sedan föll beräkningsgrunden i glömska. Grovt räknat kunde en attung vara likvärdigt med 8 öresland, men variationen var stor. Troligen användes dess relativa storlek även som mått för gods och storgårdar.
- I Västergötland och Småland saknades jordvärderingssystem. Här fanns runt medeltidens slut begreppet **settung** som utvecklades till **mantal** i början av 1500-talet, vilka inte avsåg en jordareal utan syftade på gårdarnas skattekraft. I genomsnitt var 1 mantal ungefär detsamma som 4 öresland, men variationen var stor och överlappningen gentemot 1/2 mantal blev enormt stor.

Beskrivning och förklaring

Attung

Begreppet **attung** användes under medeltiden för en fullvärdig bondgård som ofta ingick i en by samt var en hel landbogård (arrendegård), fast kunde också avse en ensamliggande gård som beboddes av en självägande bonde. Det förekom främst under 1100- och 1200-talet i Uppland, Närke, Värmland, Östergötland och Öland. Från 1300-talet är det bara känt i Östergötland och delar av Småland.

- Dess faktiska storlek varierade ganska mycket, men var stor nog att kunna försörja en familj som betalade full avrad (arrendeavgift). Enstaka belägg visar att de kunde vara stora som 1 markland (8 öresland), men var i genomsnitt detsamma som 3 öresland.
- Ordet tolkas som **en åttandel** eftersom det hette octonarius på latin (som egentligen bara syftar på något som har åtta av en viss sak), men det syftade inte på 1/8 av byn utan troligen på **hamnan** som avsåg 1 fullrustad roddare

och var den minsta delen i ledungsflottan. Enligt teorin var 8 attungar detsamma som 1 hamna. Utifrån detta kan man anta att godsens storlek också räknades på det sättet, alltså hur många sådana enheter som de motsvarade.

- Skatten ledungslame utgick de år när ledungsflottan stannade hemma och den uträknades i enlighet med attungen.
- En attung kunde delas i ända ner till 1/12, men ägandet av 1/6 attung var det minsta för att få vissa samhällsmässiga rättigheter. Detta motsvarade grovt sett 1/4 mantal i Västergötland, som också var en viktig gräns eftersom 1/8 mantal kallades torp och knappt förmådde försörja en enda person.
- En attung betalade 4 penningar i skatt per år runt medeltidens slut och vid 1500-talets början. Sex sådana enheter bildade en setting (setting) och de betalade tillsammans 24 penningar eller 1 öre.
- När begreppet attung användes i skattelängderna på 1500-talet, hade kunskapen om dess storlek och betydelse försvunnit.

Markland och öresland

Gårdarnas avrad (arrendeintäkt) återgavs enligt valutaenheterna mark, öre, örtug och penning. Jordvärdet var generellt sett 24 gånger större vid en försäljning än avraden. Alltså var:

$$\begin{array}{rclcl} 1 \text{ markland} & = & 8 \text{ öresland} & = & 24 \text{ örtugsland} & 192 = \text{penningland} \\ & & 1 \text{ öresland} & = & 3 \text{ örtugsland} & 24 = \text{penningland} \end{array}$$

Detta system infördes i slutet av 1200-talet i landskapen runt Mälaren och var allmänt vid 1500-talets skatteläggning i Uppland, Södermanland, Västmanland och Närke. Den angav åkerjordens storlek, men berörde inte slätterängar och betesmarker vilka var underförstådda. På 1600-talet är sambandet mellan åkeryta och öresland tydligt, medan variationen på slätterängarna var mycket stor. En gård om 1 öresland inbringade 1 öre i avrad och var värd 24 öre under yngre medeltid samt hade ungefär 1,5 ha åker där man sådde 3 tunnor.

Löpabol

- I Värmland användes det norska alternativet löpabol i slutet av medeltiden.

Mantal

I Västergötland och det mesta av Småland användes inget jordvärderingssystem under medeltiden. Istället angavs gården värde genom storleken på utsädet eller avraden, eller enbart genom köpepenningen. Under yngre medeltid infördes sättning, vars betydelse är dunkel men som användes för en gård (skatt) som delades av flera bönder. Troligen ansågs en grupp bönder som motsvarade 6 fullvärdiga gårdar, men den kunde bestå av såväl fler som färre bönder. Den ersattes under 1500-talet av mantal som avsåg en bondgård som var stor nog att försörja en hel familj och kunde betala full skatt, men berörde inte gårdens arealer eller faktiska avkastning. Mindre gårdar angavs som bråkdelar, exempelvis 1/2, 1/3, 1/4 mantal. Arrendehemman var nästan alltid på 1 eller 1/2 mantal, förutom kronatorp på 1/4 mantal. I genomsnitt var 1 mantal ungefär detsamma som 4 öresland. Efter 1630-talet slutade Kronan uppdatera förändringar som främst gällde gårdarnas expansion och hemmansklyvningar. Således förblev jordskatten ofta oförändrad ända till 1900-talets början.

Bebyggelsens egenskaper

Beskrivning och förklaring

Bebyggelsens egenskaper avser i detta sammanhang ålder, storlek och status. Detta framgår delvis genom gravfält, kyrkor, ortnamn och adelns sätesgårdar.

- **Status** anger om det var ett stort gods eller ett litet skogstorp, eller något där emellan. Om det varit ett gods som delats i arrendegårdar, har en av dem varit adelsfamiljens sätesgård.
- **Åldern** framskymtar genom skrivna källor, ortnamn, fornlämningar och sockenkyrkor.
- **Storleken** framgår i skattelängder etc genom jordskatt och tiondeskatt till Kronan samt uppgifter om utsäde och boskapsbestånd.

Gravfält

Sammanfattning

- Alla i samhället gravlades inte under nu synliga **gravmarkeringar** under forntiden. Järnålderns gravfält berör endast den övre delen av hierarkin, vilket enligt beräkningar motsvarade **högst 7% av befolkningen** under bronsåldern och järnåldern, inte sällan betydligt färre.
- Gravfälten visar **var godsens och storgårdarna låg** i södra Sverige. Intill vanliga bondgårdar anlades inga gravfält. Dock fanns många gods där man inte anlade gravfält, särskilt i Götaland. I övriga fall sköttes de sannolikt av en bryte.

Beskrivning och förklaring

Gravfält brukar definieras som minst 5 synliga gravar som ligger förhållandevis nära varandra. De allra flesta är från yngre järnåldern (550-1050 e.Kr.) och de anlades intill dåtidens bebyggelse, alltså intill gods och storgårdar. Äldre gravtyper placerades sällan intill bebyggelsen utan tvärtom på utmarker och vid betesmarker. Gravfälten består oftast av högar och stensättningar, fast även rösen, resta stenar, domarringar, treuddar, skeppssättningar etc kan förekomma.

Försök till beräkning av rimliga befolkningstal antyder att **maximalt 7% av befolkningen** under bronsåldern och järnåldern gravlades på ett sådant sätt att deras gravar fortfarande är synliga i landskapet. Ibland kan dock talet närma sig 0%. Vad man gjorde med de övriga i samhället är okänt. Frågan är snarast varför man gravlade en liten andel av befolkningen. I ett förkristet perspektiv är gravar onödiga, eftersom det enda väsentliga var att den dödes själ hamnade i dödsriket. När detta hade uppfyllts saknade kroppen betydelse, såvida man inte ättingarna ägnade sig åt **förfäderskult** som erbjöd en tillgång till den andliga världen vilket var en fördel vid sjukdomar, konflikter och krig etc.

Gravfältets placering i landskapet visar att de bara berörde **högättade personer**. Antalet gravar visar att de endast kan ha berört **vuxna som ingick i dessa stormannafamiljer**, men inte deras trälar och tjänstefolk.

Antalet gravar på ett gravfält, återspeglar den tid som det använts. De flesta av de stora gravfälten användes troligen fram till kristnandet omkring år 1000. Sedan kan göra en hypotetisk beräkning tillbaka i tiden för att få fram när gravfältet anlades. De **äldsta tycks ha anlagts i mitten av 500-talet** och de yngsta gravfälten anlades runt 900-talet.

Alla gods och storgårdar som bör ha funnits under järnåldern har inte gravfält. En orsak är att gravfält är **betydligt vanligare i landskapen runt Mälaren än i Götaland**. I stora delar av Götaland förekommer de inte alls. Om de där emot saknas i de bygder där gravfält är allmänna, kan det bero på att dess ägare inte bodde där utan att de sköttes av en bryte.

Kyrkor

Sammanfattning

- Söder om fäbodgränsen anlades kyrkor vanligen **på godsens**, eftersom de **bekostades av godsägarna**.
- Norr om fäbodgränsen var det vanligt att **bönder gick samman för att bygga en kyrka**. Därför lades de ofta på **neutral och obebyggd mark**.

Beskrivning och förklaring

De flesta **sockenkyrkorna** byggdes under tidig medeltid. I södra Sverige skedde det strax intill eller **på godsens**, men i norra Sverige byggdes de vanligen på **neutral mark** som inte tillhörde en viss by. Detta eftersom **folket gått samman och byggt en egen kyrka**. När byarna i norra Sverige expanderade och gårdarna blev fler, uppstod även möjligheten att bygga kyrkor tätare. Skillnaden mellan exempelvis Västergötland och Siljansbygden i Dalarna är således total.

Varje kyrka skulle ha en egen präst under medeltiden. Efter reformationen år 1527 hade de antingen en **präst** eller en **kaplan**, där prästen förestod **moderkyrkan** och kaplanen en **annexkyrka** vilka tillsammans bildade ett **gäll**. Enligt lag skulle prästen tilldelas en gård, som ofta låg nära kyrkan. I södra Sverige var prästgårdarna en mindre andel av godsens, vilka brutits loss och ibland kallades **Stom** eller **Stommen**.

Redan på 500-talet tycks man ha byggt **hov** runt om i Norden. Den traditionen fördes sedan vidare till Island. Några fåtaliga beskrivningar och utgrävningar visar att de byggdes som kopior av sydeuropeiska kyrkor med långhus och kor samt med ingång på sydsidan och att de hade en öst-västlig orientering. Dessa små hedniska tempel omnämns i ortnamn där "hov" ingår. Det allra största hovet var det som byggdes i Gamla Uppsala och som ofta kallas Uppsala hednatempel.

Att kristna kyrkor i södra Europa blev förebilden för hedniska tempel i Norden beror säkerligen på goterna goda kontakter med Norden sedan de etablerat ett rike vid romarrikets nordöstra gräns. Härigenom får man en förklaring varför djurornamentik infördes inom konsten i södra Skandinavien omkring år 400. Den stilen blev i princip allena rådande fram till medeltidens början och kallas **skandinavisk djurornamentik** eftersom exakt samma stil fanns i alla kristna länder i Europa, så egentligen borde den kallas "**kristen** djurornamentik i Skandinavien". Likaså är dessa kontakter en viktig del i förklaringen varför man införde **runor** i södra Skandinavien, eftersom de var en variant på den skrift som förekom i områden längs romarrikets gränser.

Bakgrunden till djurornamentikens genomslag i Norden var den starka kontakten med **goterna som konverterade till kristendomen år 375**, vilket även med-

förde en guldrikedom i Norden utan motstycke. Ungefär samtidigt förändrades den nordiska asa-religionen som fick många nya inslag som antingen kom från kristendomen eller schamanismen. Detta visar att de nya traditionernas ursprung dels kom från romarriket, dels från hunnerna.

Kyrkbyggandet gällde inte samtliga gods utan mestadels de som var så stora att jordägaren hade råd att bygga kyrkan och att man avsätta en del av godsen till prästgård.

Somliga kyrkor i Götaland, men också i Svealand, fick absid eller västtorn, vilket kan betraktas som särskilt hedrande och statushöjande. Ett fåtal kyrkor i landet byggdes som rundkyrkor, men orsaken till detta är ännu inte klarlagd. Tydligt byggdes många fler kyrkor än vad man hade råd att underhålla. Efter ett påvlig godkännande ödelades ett visst antal kyrkor i början av 1200-talet.

Under medeltiden övergick ansvaret för kyrkans underhåll till allmogen. Vid samma tid användes tiondet till att underhålla sockenkyrkor och utöka prästernas lön.

Under tidig medeltid ville Skaras biskopar att godsen och gårdarna skulle betala tionde, men inte för att stödja de lokala sockenkyrkorna som underhölls av godsägarna eller bondeallianser, utan för att en väsentlig del av skatten skulle gå till domkyrkan. Efter reformationen år 1527 lade Kronan beslag på 2/3 av denna tionde, medan den övriga delen gick till sockenkyrkorna och prästerna, precis som under tiden innan.

Sätessgårdar

Sammanfattning

- Antalet nutida byar är få som genom skrivna källor kan påvisas ha varit ett gods och haft en **sätessgård där en adelsfamilj bodde under medeltiden**. **Bosgårdarna** kan dock föras till denna grupp.

Beskrivning och förklaring

Adelsfamiljerna bodde på gods tillsammans med sitt tjänstefolk innan de delades upp i familjelotter. Därefter kom jordägarna att bo på gårdar som till storleken varierade mycket, från vanliga bondgårdar till betydande storgårdar, vilka kallas **sätessgård** eller **säteri** från 1500-talet. Om adelsfamiljen flyttade från godsets urgamla plats kan det i efterhand vara omöjligt att påvisa var de kom ifrån. Om en by har gårdsnamnet **Bosgården** tycks detta markera platsen för sätessgården, eller platsen där bryten bodde. En av de rikaste personerna i Sverige i slutet av 1400-talet var Arvid Trolle, vars jordebok från 1498 omfattar ett godskomplex på mer än 1000 gårdar.

Antalet säterier i Sverige som beboddes av adeln omkring år 1571 var ungefär enligt följande. Innan dess är de svåra att spåra i det skrivna källmaterialet.

Västergötland och Dalsland	98
Småland och Öland	94
Östergötland	38
Närke	5
Södermanland	56
Uppland	62
Västmanland	15
Dalarna	1
<i>summa</i>	369

Sätesshuset (mangårdsbyggnad) var det hus där man bodde, oavsett rikedom och status. Allmogens sätesshus var små och enkla under medeltiden och påminde om fäbodarnas eldhus. Detta förändrades runt 1500-talet och tiden därefter. Då övergick man från hård mitt på golvet till murad spis med skorsten, ersatte stampat jordgolv med trägolv så att man även kunde ha möbler såsom flyttbara bänkar och långbord, samt fick tak med ryggås. Nästa steg i utvecklingen blev små fönster med glastrutor på en eller flera väggar, istället för ljusinsläpp i taket eller små gluggar med luckor. Av bondgårdens hus märks ingen större skillnad förrän under slutet av 1800-talet. Adeln i Sverige bodde också förvånansvärt enkelt, förutom högadeln som emellanåt byggde **stenhus** och befästningar. Det var inte förrän på 1600-talet som deras rikedom ökade så pass mycket att de lät bygga **slott** och fina **herrgårdar** på sina säterier. Vissa borgar var privatägda, men de flesta ägdes av Kronan som utsåg ståthållare för dess skötsel.

Ortnamn

Sammanfattning

- **Byarnas gårdsnamn** har ofta uppkommit under 1600-talet i södra Sverige och ofta betydligt senare i norra Sverige.
- **Godsen** i södra Sverige fullåkersbygder omvandlades till byar med **arrendegårdar** under äldre eller yngre medeltiden, men ofta efter digerdöden. I skogsbygderna blev godsen större eller mindre rester av dess forna storlek, eftersom arrendegårdarna flyttats till utmarkerna. Byarna i norra Sverige är tvärtom anhopningar med **bondgårdar** som uppkommit genom **hemmansklyvning** och som ägdes av bönderna själva (skattehemman). Motsvarande skattehemman i södra Sverige uppkom när vissa adelsfamiljer valde bort adelskapet under den agrara krisen och blev skattebetalare istället.
- Utflyttade arrendehemman i söder samt bondgårdar i norr, vilka båda uppkommit under medeltiden, kan ha snarlika namn men också likartad storlek.
- **Äldre godsnamn** (före 500-talet) **saknas i norra Sverige**. Däremot kan äldre byar i norr ha liknande ortnamn som yngre gods i södra Sverige, vilka båda tillhör tiden runt yngre järnåldern.
- Ortnamnen i södra Sverige kan ofta klarlägga ifall bebyggelsen varit ett **gods**, eller ett **arrendehemman** som uppkommit sedan godsen uppdelats i familjelotter under medeltiden och placerats på godsets utmarker. Därtill om godset brutits loss från ett större gods under yngre järnålder eller tidig medeltid. På så vis kan man **rekonstruera bebyggelsen** för tiden före 500-talet och skilja mellan **äldre och yngre gods**. Däremot är det svårare att rekonstruera från vilket gods som arrendegårdarna kommer.

Beskrivning och förklaring

Namngivning

Ett ortnamn kan vara **en beskrivning** av en plats, men syftar betydligt oftare på **personer eller händelser och aktiviteter**. Detta gäller både rena naturnamn och bebyggelsenamn som kan omfatta allt från en hel bygd till ett visst stenblock på ett gårde.

Rena **naturnamn** berör källor, vattendrag, sjöar, hav, kullar, förhöjningar, berg, klippor, stup, fjäll, dungar, skogar, mossmarker, myrar, slättland och

mycket annat. På motsvarande sätt namngavs tegar, ängar, betesmarker, stenrösen, vägsträckor, vägkrökar, broar, korsningar, backar, krön, sluttningar, och säregna platser av allehanda slag, exempelvis vid förekomster av viss växtlighet etc. Även i dessa fall är det tämligen vanligt med förleder i ortnamnen som syftar på personer eller en händelse.

Namnändringar tycks ha varit mycket ovanligt under historisk tid, bortsett från sammandragningar och dialektal utveckling. Exempelvis tycks det ha skett vid ett anmärkningsvärt ägarskifte, såsom Karleby, Tegneby och Rinkeby, men också Eriksberg där kung Erik Knutsson bodde tidvis runt 1210.

Benämningar av särskilda platser är antingen högst flyktiga och försvinner snabbt, eller får fast hävd och blir permanenta. Ett undantag är de byar där man genomförde jordskiften under 1700-tal eller 1800-tal, vilket medförde att bebyggelsen flyttades. I dessa fall har ortnamnen förknippats med hushållen och inte med den geografiska platsen.

Gods och gårdar

Ortnamnens ålder behöver inte vara detsamma som bygdens ålder, eftersom det öppna landskapet kan ha tillkommit och nyttjats långt tidigare, varefter ägargränser och namngivning kan ha ändrats. Detta skedde dels med vissa gods under yngre järnåldern, sedan med i princip samtliga gods runt mitten av medeltiden. I båda dessa fall tycks det ursprungliga namnet ha blivit kvar samt kompletterats med ortnamn för alla nybildade enheter.

I norra Sverige fanns dels ensamliggande gårdar som låg utspridda i landskapet, dels byar med gårdar som låg nära varandra, vilka i regel hade uppkommit genom hemmansklyvningar.

Byarna i södra Sverige hade en helt annan bakgrund och uppstod genom delning av godsen i familjelotter som de jordlösa arrenderade.

I södra Sverige har godsen vanligen mycket gamla namn, medan de avstyckade arrendegårdarna inte har det. Godsen kan uppdelas i två grupper, dels de som har namn som tillhör yngre järnåldern eller möjligen äldsta medeltid, dels de vars namn inte kan dateras närmare men som antingen är samtida med de övriga eller äldre. Nyetablerade kronotorp etc från 1500-talet och därefter kan ha namn som påminner om de medeltida arrendegårdarna.

Namngivningen av byarnas gårdar har följt olika principer. Generellt hade bara ett fåtal gårdar namn före 1600-talet. I södra Sverige namngavs de övriga utifrån skattebetalarens namn, antingen runt 1630-talet eller 1690-talet. Härigenom uppstod namn som Per-Larsgården, Hustru Ingridsgården, Ödegården etc vilka blev permanenta. I norra Sverige användes en form av löpnummer som inte var särskilt praktiskt när byarna växte och många hemman delades så de blev fler. Därför användes istället eller parallellt husbondens släktnamn som denne placerade framför sitt förnamn, varför dessa extranamn numera kallas gårdsnamn, trots att de primärt är släktnamn och endast sekundärt är benämningen på gården och bara gällde så länge den släkten bodde där.

Namntyper utifrån bebyggelsens funktion

Ortnamn på **bebyggelseenheter** kan uppdelas i olika typer utifrån orsak och bakgrund till namngivningen. De vanligaste är följande:

- **Naturbeskrivningar.** De enda av detta slag som förefaller helt säkra är dels de som faktiskt är korta naturbeskrivningar (Dala, Kleva, Lena, Od etc), dels de som har ett efterled som är en kort naturbeskrivning (-sjö, -berg, -hult etc). Vissa av byarnas gårdar kan ha natur- eller kulturnamn, såsom Hulegården, Backgården, Södergården, Ledsgården. **Ortnamnsforskare följer av tradition ett paradigm som hävdar att i princip alla ortnamn är naturbeskrivningar, vilket är felaktigt. Orsaken är att de i regel förståelse för bygdernas kulturgeografiska utveckling och att människor oftare refererar till personer och händelser än till egenskaper i naturen.**
- **Personanknytning**, där förledet är ett personnamn (Torbjörn-, Håkan-, Brodde- etc). Mansnamn är betydligt vanligare än kvinnonamn, liksom och de är av hedniskt typ och ytterst sällan kristna, undantaget byarnas sentida gårdsnamn. Inga personnamn är av så ålderdomlig typ att de kan sägas tillhöra tiden före 500-talet. Många gårdsnamn i byarna fick namn som syftar på den boende, men dessa är i regel från 1600-talet eller tiden därefter.
- **Händelse.** Många ortnamn av detta slag finns runt om i bygderna på allehanda platser, vilka återger eller minns en särskild händelse. En av de mest kända är Kungens kurva där kung Gustav V:s bil körde av vägen och hamnade i ett dike 1948. Det är ofta personen som deltagit som nämns i ortnamnet, men ibland syftar det på själva händelsen.
- **Framträdande egenskap**, såsom städer (-köping), befästningar och säterier (-borg, -holm), ekonomiska och kulturella samlingsplatser (-vik, -tofta, -tun), eller att en viss religiös verksamhet av hedniskt slag varit vida känt eller utmärkande (Skadevi, Odensåker, Fröslunda etc).

Ortnamn kan ange platsens **historiska bakgrund** vad som har gällt tidigare, såsom gamla betesmarker men innan en bebyggelse tillkommit.

- Ortnamnsändelsen -ene betyder **betesmark**, trots att de berörda godsen även hade åkrar, slåtterängar och gårdstomter. Orsaken bör ha varit att ett större gods delats och att den ena delen flyttats ut på betesmarkerna.
- Gårdsnamn såsom Hästhagen tycks syfta på en **betesmark** för hästar som funnits, antingen medan godset fortfarande var i drift under äldre medeltid, men mer troligt efter digerdöden när man försökte hålla markerna öppna så de inte växte igen.

Uppdelning efter ålder och funktion

Ortnamnen kan uppdelas dels i olika typer (se ovan), dels tillhörande olika tidsperioder. Ibland kan en mer exakt tid ringas in, men ofta kan man bara nå fram till dess ungefärliga ålder.

Somliga bebyggelsers ortnamn är enkla naturbeskrivningar och ger ett ålderdomligt intryck, eller har en kulturell innebörd, eller är obegripliga och av det skälet bör vara mycket gamla. Somliga kan vara mer än 1500 år gamla:

- Dala, Eda, Flo, Hånger, Kleva, Köla, Lena, Mora, Nor, Näs, Od, Orsa, Vånga etc som kan ses som naturbeskrivningar.
- Bjärka, Boda, Hov, Härja, Ljunga, Marka, Råda, Säter, Tofta, Vik etc som kan tolkas på ett kulturhistoriskt sätt.
- Dimme, Kymme, Larv, Vara, Varv etc som inte kan tolkas alls.

De äldsta ortnamn med både förled och efterled tycks tillhöra tiden omkring 200-talet och de har ändelsen -hem. Ofta har de antingen ett fågelnamn som förled, eller Bjur- (bäver) eller God- (Gud-, Got- i betydelsen Gode, som var en hednapräst). De bör ha ersatt ortnamn som numera har försvunnit helt. Detta gäller:

- -hem (-um, -m)

Från 500-talets slut och till tiden när bygderna återigen började få full befolkning runt järnåldern slut, efter den justinianska pesten på 540-talet och andra samtida katastrofer, kom vissa gods att delas i två eller fler delar, varav bebyggelsen tillhörande den utflyttade delen hamnade på betesmarkerna, vilket ändelsen kan skvallra om. Detta gäller de ortnamn som betyder just betesmark:

- -ene (och möjligen -öja)

Vid ungefär samma tid och fram till början av den kristna tiden, skedde godsdelningar med andra namnbildningar som långsamt upphörde under medeltiden varvid andra nya ändelser tog vid. De nya godsen fick en annan typ av ortnamn som inte sällan har ett personnamn som förled, vilket var helt nytt. Om ortnamnet saknar genitiv-s är de betydligt äldre än de som har detta. Således är Håkantorp ett stort gods från medeltidens början eller äldre, medan Håkanstorp är en bondgård eller ett mindre torp från medeltidens slut eller senare.

Som efterled finns flera varianter, såsom bebyggelsen i sig och dess egenskaper, hänvisning till ett arv eller en stamfader, eller att platsen varit en samlingsplats, eller en naturbeskrivning med eller utan kulturellt inslag, eller syftar på kultisk aktivitet, eller något annat. Exempel på ändelser fram till 1500-talet:

- -bo, -boda, -bol, -by, -lösa, -måla, -red, -stad, -säter, -torp
- -arv, -inga, -lev, -unga
- -hamn, -tofta, -tun
- -berga, -dala, -falla, -hed, -hult, -kumla, -lo, -sjö, -skog, -stena, -ås
- -eke, -linda, -ljunga, -lunda, -ved, -vi, -åker
- -unda

Gårdarnas avkastning

Sammanfattning

- Godsen och gårdarna kunde varierade väldigt mycket i storlek. Runt 1550-1650 finns källor med uppgifter om åkrarnas utsäde, skörd och arealer samt boskapens sammansättning och antalet hölass efter slåttern på de enskilda gårdarna. Därtill finns några få uppgifter om hushållens förmögenhet i boskap och ädelmetaller.

Beskrivning och förklaring

Förutom adelns skattebefriade sätesgårdar och säterier samt socknarnas förhållandevis stora prästgårdar och borgarnas hus i städerna, fanns från sen medeltid och framåt bara vanliga bondgårdar. Deras storlek kunde dock variera från mycket stora bondgårdar till riktigt små skogstorp. De kan jämföras inbördes vad gäller utsäde, skördar och boskapsbestånd samt hushållens ägande av ädelmetaller.

Höskörden anger indirekt gårdens boskapsmängd. Som riktmärke fick en ko 1½ - 2 lass hö per vinter, medan en oxe krävde 50% mer. En får fick runt 1 lass hö per vinter, men getter knappt fick någonting eftersom man kunde ge dem halm istället, vilket också gick an till nötboskapen som nödlösning såvida man inte tog för mycket. Ett räkneexempel med 6 kor eller ungnöt, 3 får och 4 getter krävde runt 16 lass hö. Detta kan ses som en normalgård, fast därtill hade man ofta 1-2 hästar, något enstaka svin och ett okänt antal gäss.

I Västergötland gällde rent generellt att mindre gårdar betonade boskapen och inte åkrarna, eftersom föda från boskap var säkrare och mer förutsägbar än skördarna. I Vartofta härad hade gårdar om 1 mantal i genomsnitt 25% fler lass hö än tunnor utsäde. För gårdar om ½ mantal var indextalet 70% och för ¼ mantal ökade det till 150%.

Säregat nog var förhållandet det motsatta i Uppland, åtminstone i västra Uppland och Västmanland. Runt Uppsala hade bönderna ett genomsnitt på 17 lass hö och 16 i medianvärde, precis som i Vartofta härad i Västergötland, men Upplandsbönderna har närmare dubbelt (75%) så mycket utsäde gentemot motsvarande gårdar i Vartofta. Av det skälet hade den genomsnittliga gården vid Uppsala 7,5 öresland, vilket är nära nog dubbelt så mycket som normalgården i Västergötland. I västra Uppland och Västmanland var dock ett helt skattehemman betydligt större i genomsnitt, men detta sjunker om man räknar in arrendehemman och kronotorp.

En annan jämförelse gäller hushållens förmögenhet i boskap och ädelmetaller, vilket redovisades vid taxeringen till Älvsborgs lösen 1571 samt inför 1/50-dels skatten runt år 1600. Boskapen redovisades också under åren 1620-1640. Detta varierade på samma sätt som utsädets storlek och antal hölass,

men i genomsnitt är landskapen tämligen lika varandra i hela landet. Inom landskapen är dock variationen mycket stor.

Spridda tiondelängder finns bevarade från 1540-talet och runt hundra år framåt. De anger skördens storlek per hushåll, vilken dels var beroende av mängden utsäde, dels sommarhalvårets väder. Således blev variationen mycket stor. I genomsnitt tycks korntalet (skörden jämförd med utsädet) ha varit runt 1:3. Vissa år var skörden knappt större än utsädet, fast den kunde också bli mer än dubbelt så stor som genomsnittet. Alltså var skördarna mycket oförutsägbara.

Enstaka prästgårdar var osedvanligt stora, men generellt var de bara upp mot dubbelt så stora som normala bondgårdar. Det går inte att avgöra huruvida detta var den ursprungliga storleken från tiden omkring 1100-talet, eller om de utökats därefter.

Härledning och ursprung

Efter genomgången ovan, som till hälften består av onödigt vetande och teorier som knappast hör hit, så är vi framme vid slutpunkten. Här sägs det som borde ha blivit sagt redan i det inledande kapitlet.

Sammanfattning

- Genom **ortnamn, gravfält och kyrkor** kan man återfinna och säkerställa **tidigmedeltida gods** i södra Sverige. Det är betydligt lättare Götalands fullåkersbygder än i dess skogsbygder. Ännu svårare är det i landskapen runt Mälaren som tycks ha genomgått en mycket större förändring under yngre järnåldern än vad som skedde i Götaland.

Beskrivning och förklaring

En **bygd** består av ett visst antal **hushåll**, som antingen kan avse ett gods, ett säteri, en bondgård (arrendegård, prästgård, hemgård, huvudgård etc), ett bodland, ett torp eller en backstuga samt med lite god vilja ett slott eller en borg, men det kan inte vara en slobod, eller kolarkoja, eller en fäbod.

Varje plats med ett hushåll har ett **ortnamn**. Antingen ett stadigvarande namn som är hävdad och detsamma under flera generationers tid, eller ett kortvarigt ortnamn som av olika skäl upphör med husbondens eller andra personers bortgång. Ortnamnets typ anger indirekt vilken **status** som hushållet har haft, eller dess säregna **egenskaper**, eller vilka ovanliga **händelser** som inträffat där, samt något om dess **ålder** etc.

Vid de **gods och storgårdar** där **stormannafamiljer** har bott finns det ibland **gravfält** från yngre järnåldern, men det finns också många sådana platser där gravfälten saknas. Omvänt finns det nog inga gravfält på andra platser än i stormannafamiljernas närhet. Detsamma gäller tidigmedeltida **kyrkor** som anlagt vid godsen. Om kyrkorna ligger på allmänningar eller annan neutral plats antyder det att bönderna själva gått samman och byggt en kyrka. Då kan de också vara av yngre datum.

TVÅ EXEMPEL FRÅN VÄSTERGÖTLAND

Sammanfattning

- Genom att följa utvecklingen bakåt i tiden får man fram **en bild av bygderna under seklerna såväl före som efter 500-talet.**
- Det första exemplet gäller en fullåkersbygd runt Gerumsberget på Falbygden. Det andra gäller Gäsene härad som är en typisk skogsbygd som ligger strax söder om Skaraborgs län.

Beskrivning och förklaring

I fullåkersbygder (slättbygder) tycks godsens ha varit **färre och större** vid tiden före 500-talet. Vissa av dem delades under yngre järnåldern, men även dessa avstyckade delar blev gods varav somliga har förnamn som förled i ortnamnet.

I princip samtliga gods uppdelades i **familjelotter** under medeltidens mitt, **vilka arrenderades ut**. Ofta var deras storlek 1 mantal (4 öresland). De frälsehemman som ägdes av adelsfamiljer vilka lämnade adelskapet under den agrara krisen runt 1400-talet, blev skattehemman.

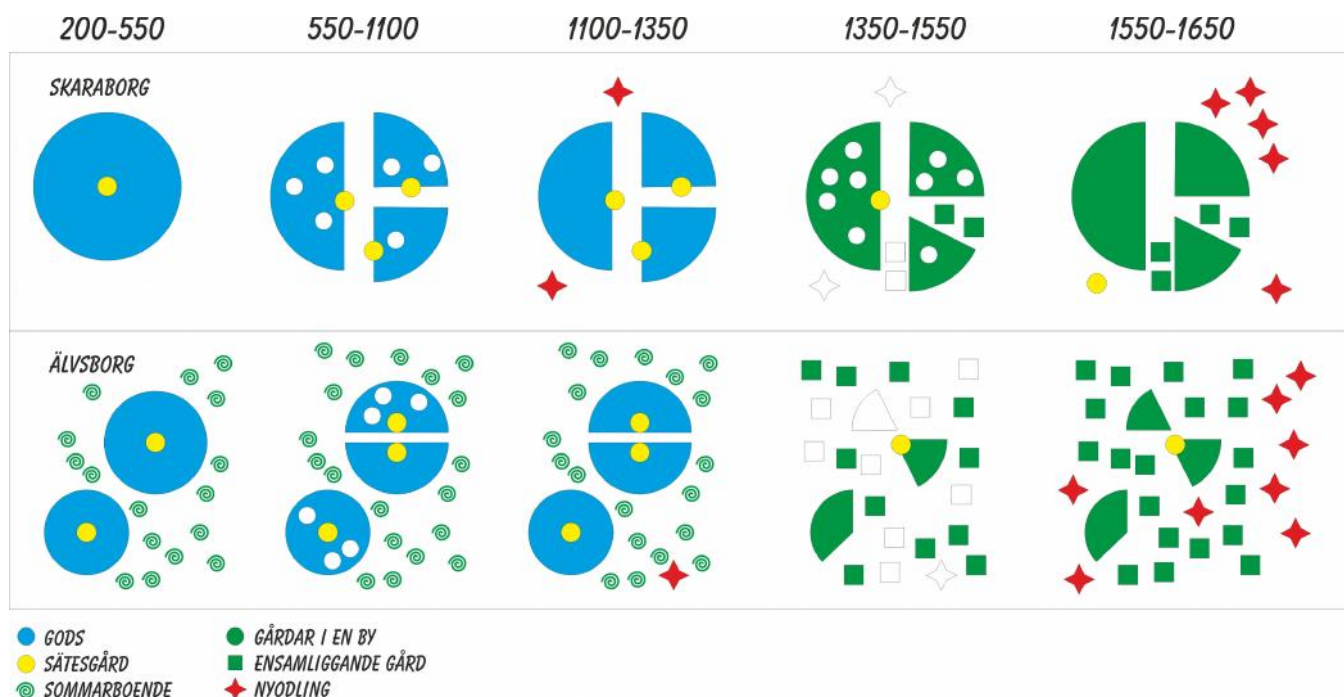
Fullåkersbygdernas gods blev **stora byar**, medan skogsbygdernas gods blev många **små och utspridda enheter**. På somliga utmarker och i Kronans allmänningar etablerades ett visst antal kronotorp under 1500-talet och därefter, som ofta var mindre än arrendegårdarna och ½ mantal eller mindre.

Genom att utgå från statusmarkörer som gravfält och kyrkor etc, tillika med ortnamn som också kan ange en ungefärlig ålder kan man göra kulturgeografiska rekonstruktioner av bygderna under järnåldern.

Om man utgår ifrån att alla bebyggelseenheter som någorlunda väl kan dateras genom ortnamnet. Antingen tolkar man alla jordbruk som nyetablerade vid den tidpunkt när ortnamnet bildades samt oavsett jordbrukets storlek, eller att dessa enheter var äldre men bara fick ett nytt namn, alternativt att **alla större enheter uppstått genom en splittring av en ännu större enhet, men med undantag av små skogstorp etc som anlades runt 1500-talet eller senare.** Det sistnämnda tycks genomgående vara det mest trovärdiga.

Nedan kommer inte en sådan analys ske i detalj utan bara i form av några generella exempel. Skulle de genomföras ordentligt krävs en mycket omfattande och noggrann beskrivning för varje enskilt steg. **Syftet med denna skrift är dock bara att visa att det finns anledning att tänka sig fäbodan i södra Sverige före digerdöden och då räcker denna nivå.**

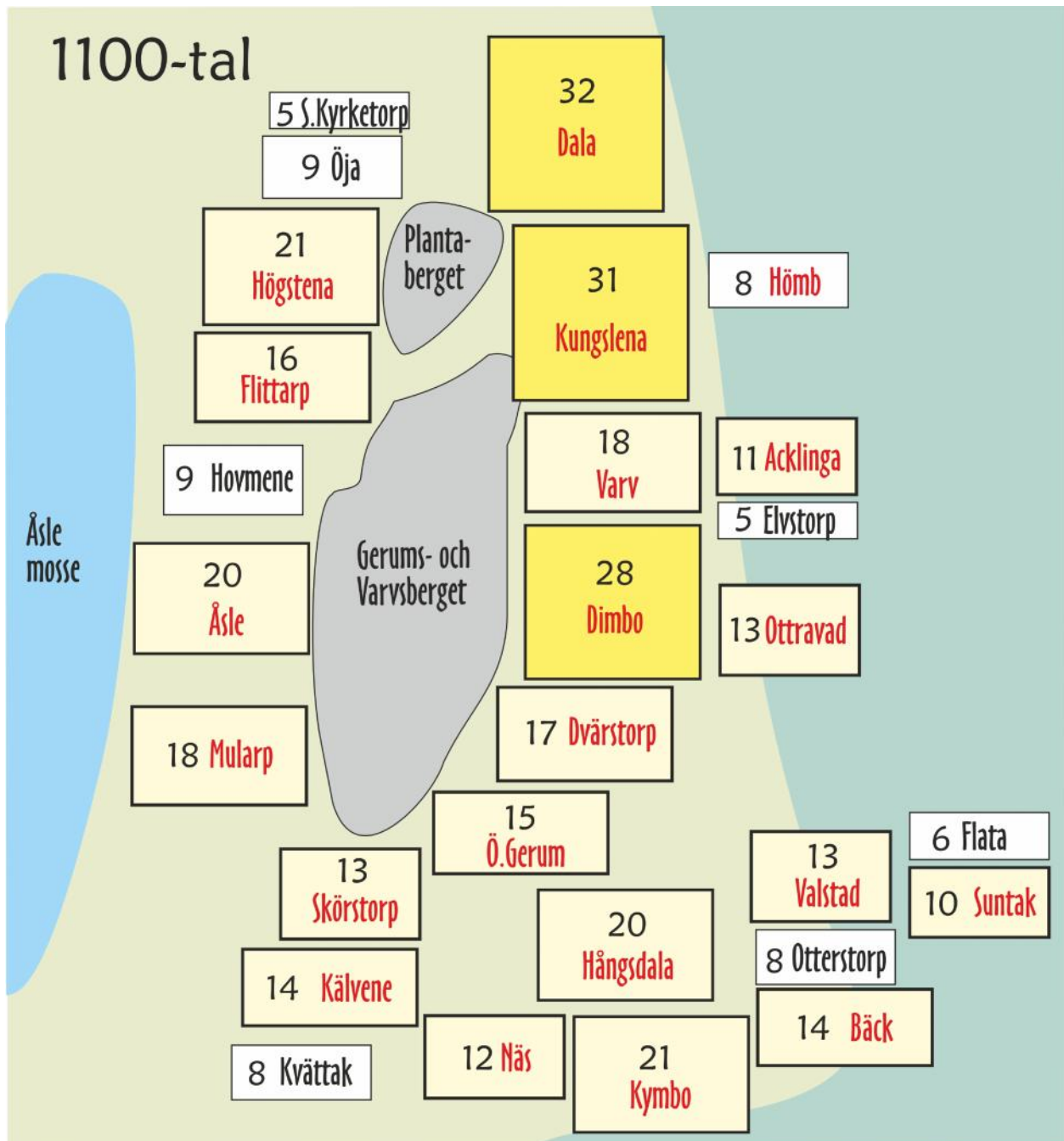
Generalisering av godsens och gårdarnas utveckling i Västergötland år 200-1650

Förklaring till de olika tidsavsnitten:

- 200-550** Godsen dominerar, men är något större i Skaraborgs län än i Älvsborgs län. I Skaraborgs län är det mestadels fullåkersbygder där godsen ligger tätt. I Älvsborgs län är det betydligt mer skogsbygder vars avstånd till utmarkernas mest avlägsna betesmarker kräver sommargårdar för vallhjon.
- 550-1100** Tidsperioden inleddes med en kraftig minskning av befolkningen som återhämtade sig antalsmässigt ganska fort, varefter det skedde en delning av många gods som fick nya och egna ortnamn.
- 1100-1350** En gynnsam värmeperiod med stora skördar samt en mindre nyetablering av små gårdar på utmarkerna.
- 1350-1550** Kraftig minskning av befolkningen och en återhämtningsperiod på 200 år. I början av den tiden, eller under föregående period, delades godsen i familjelotter som arrenderades ut. Drygt hälften av adelsfamiljerna lämnade adelskapet och blev skattebetalare istället, men ägde fortfarande i regel fler gårdar än den som de bebodde, vilka arrenderades ut precis som tidigare. I Skaraborgs län ombildades godsen till byar och bara en mindre andel av arrendegårdarna hamnade på utmarkerna. I Älvsborgs län gjorde man tvärtom, varvid byarna blev små och i gengäld placerades många av arrendegårdarna på de upplösta godsens utmarker.
- 1550-1650** När befolkningen återhämtat sig antalsmässigt skedde en nykolonisation främst på Kronans allmänningar och gav upphov till många kronohemman.

FULLÅKERSBYGD. Generalisering av godsens utveckling i Västergötland år 400-1100

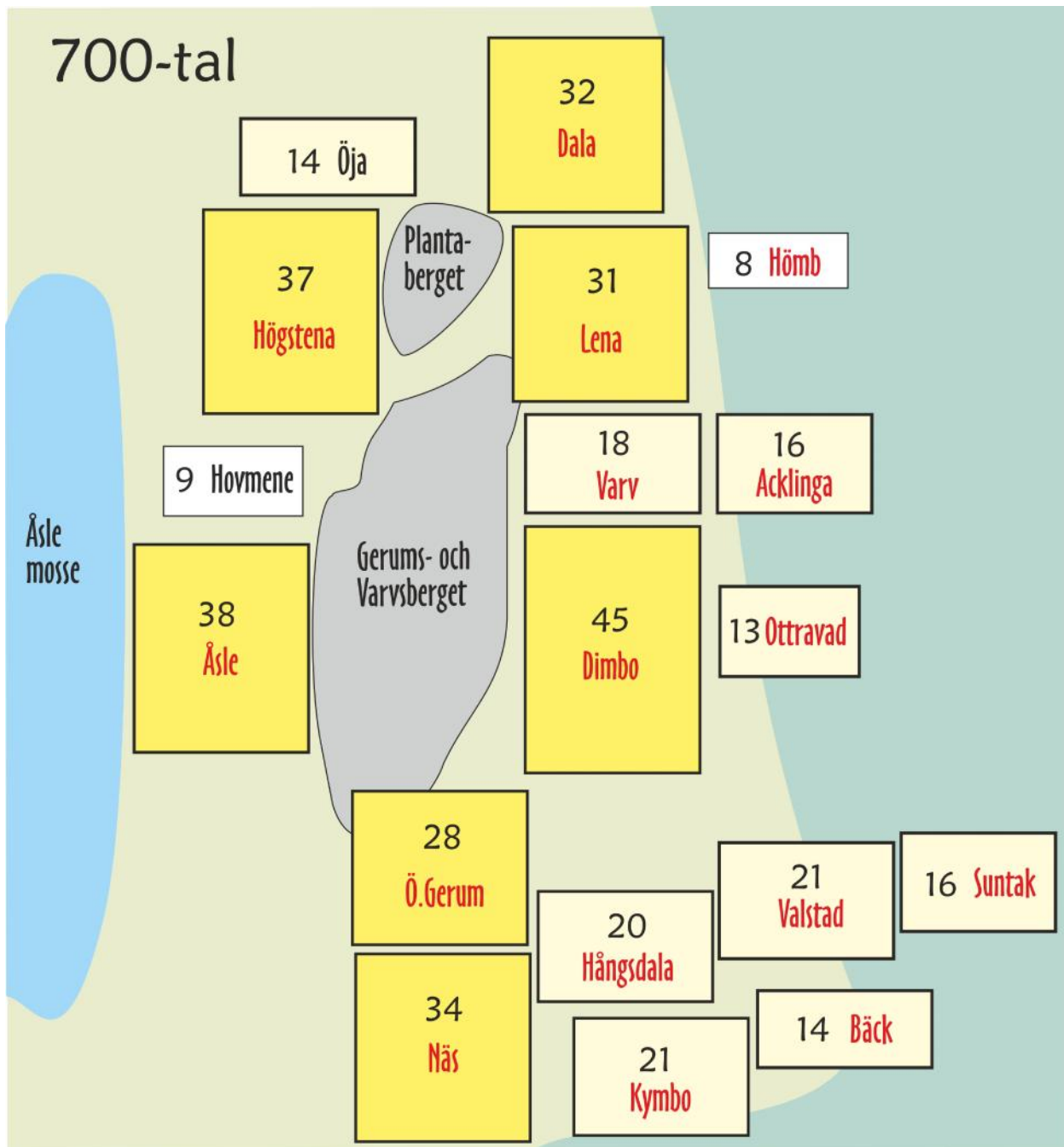
Östra delen av Falbygd, runt Gerums- och Varvsberget, runt 1100-talet.

Nutida ortnamn och en sammanräkning av antalet mantal, enligt skattelängderna på 1500-talet, som tillfaller var och ett av godsens enligt nedanstående kriterier.

Effekten ifall man

- 1) slår samman byarnas arrendegårdar och skattehemman till gods,
- 2) utgår från att alla mindre och kringströdda gårdar tidigare tillhört dessa gods.

OBS! Det finns alltid flera olika alternativa tillvägagångssätt när man gör dylika sammanförsningar.

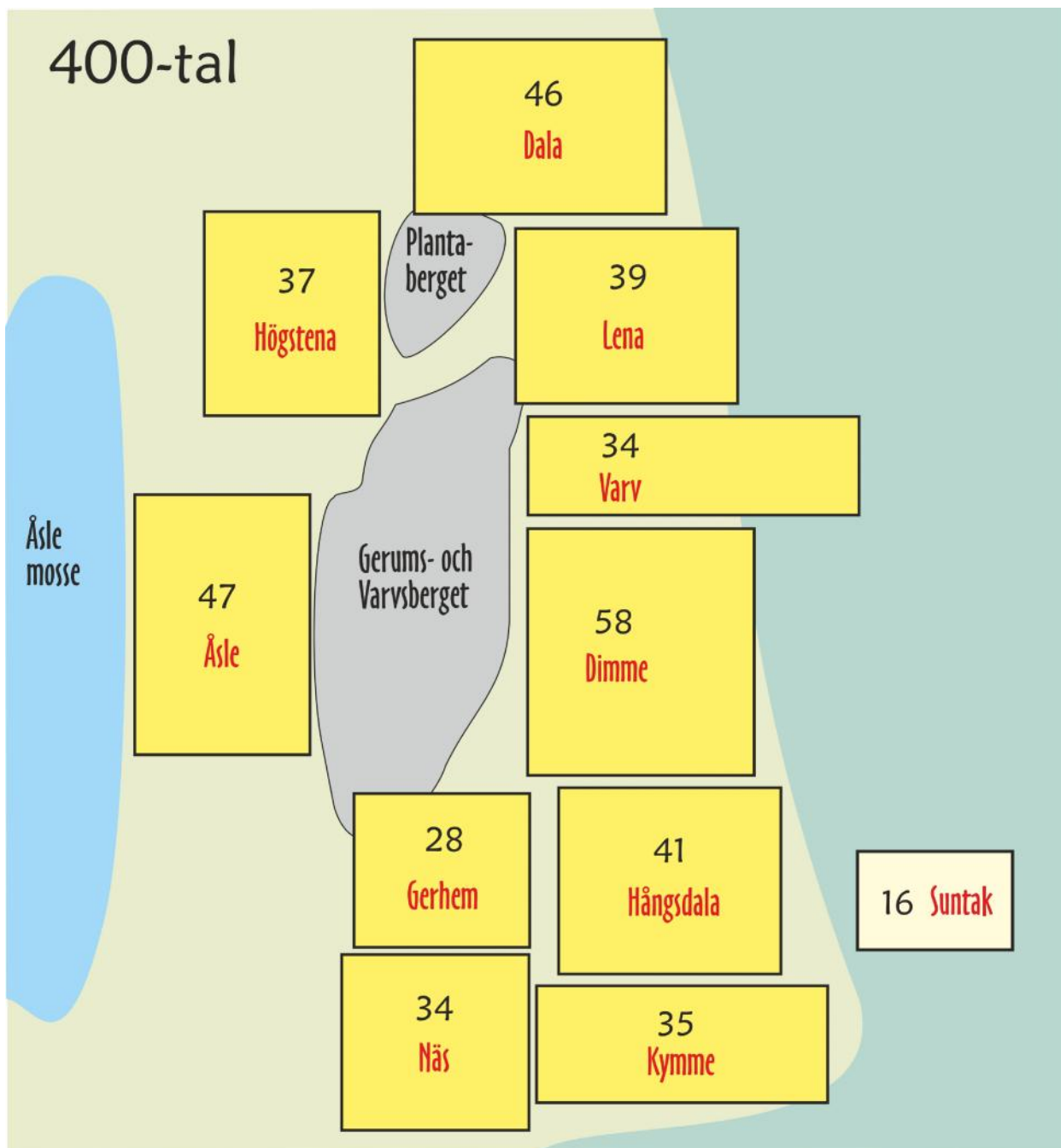
Östra delen av Falbygden, runt Gerums- och Varvsberget, runt 700-talet.

Nutida ortnamn och en sammanräkning av antalet mantal, enligt skattelängderna på 1500-talet, som tillfaller var och ett av godsens enligt nedanstående kriterier.

Effekten ifall man

- 1) utgår från att godsens under järnålderns slut var färre och större, i enlighet med ortnamnens ungefärliga datering, eftersom de inte kan vara nyodlingar.
- 2) utgår från att äldre gods ibland delades i likvärdiga delar, eller att mindre delar avskildes vilka blev nya gods.

OBS! Det finns alltid flera olika alternativa tillvägagångssätt när man gör dylika sammanfösningar.

Östra delen av Falbygden, runt Gerums- och Varvsberget, runt 400-talet.

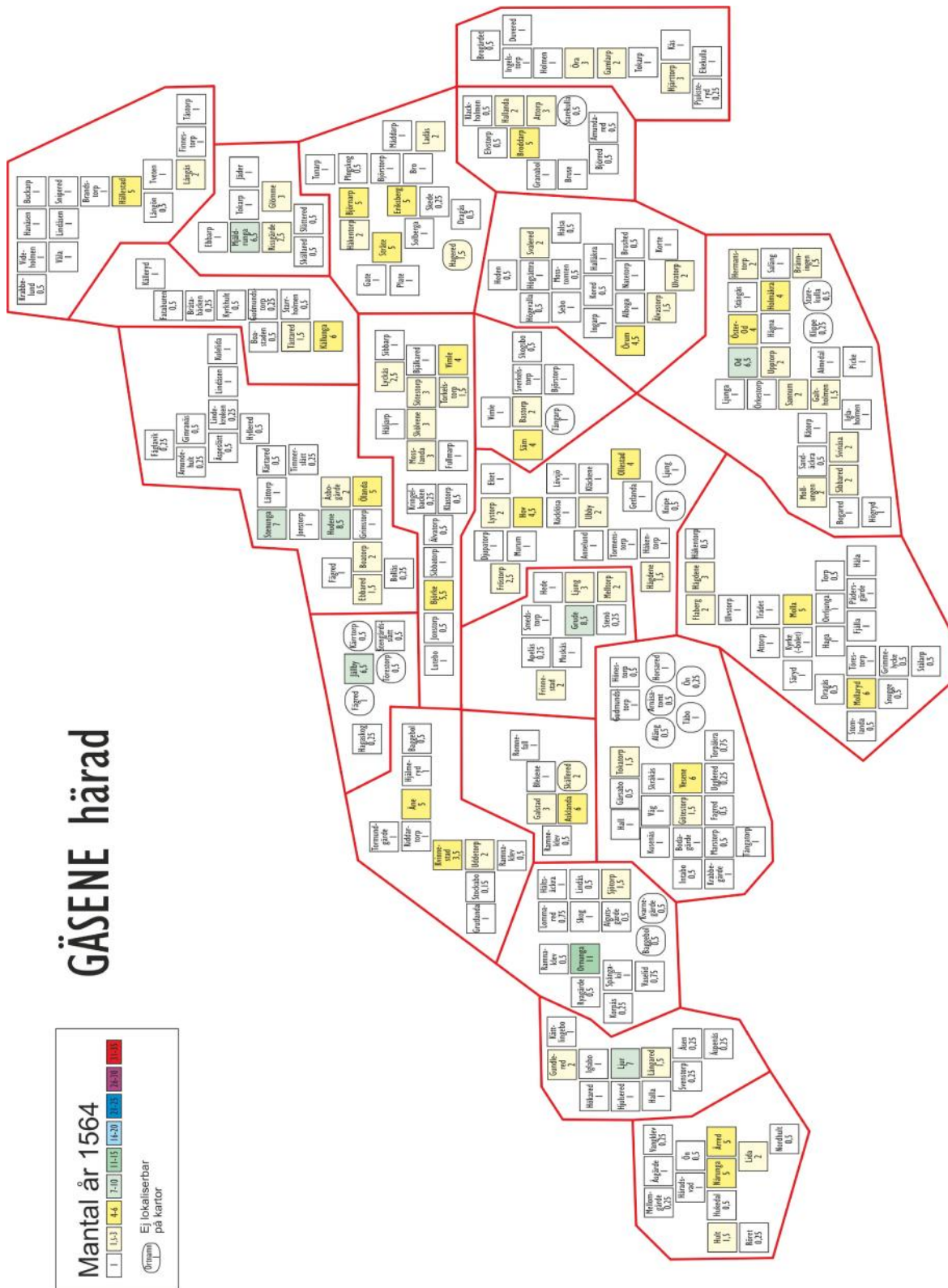
Förslag på samtida ortnamn och en sammanräkning av antalet mantal, enligt skattelängderna på 1500-talet, som tillfaller var och ett av godsens enligt nedanstående kriterier.

Effekten ifall man

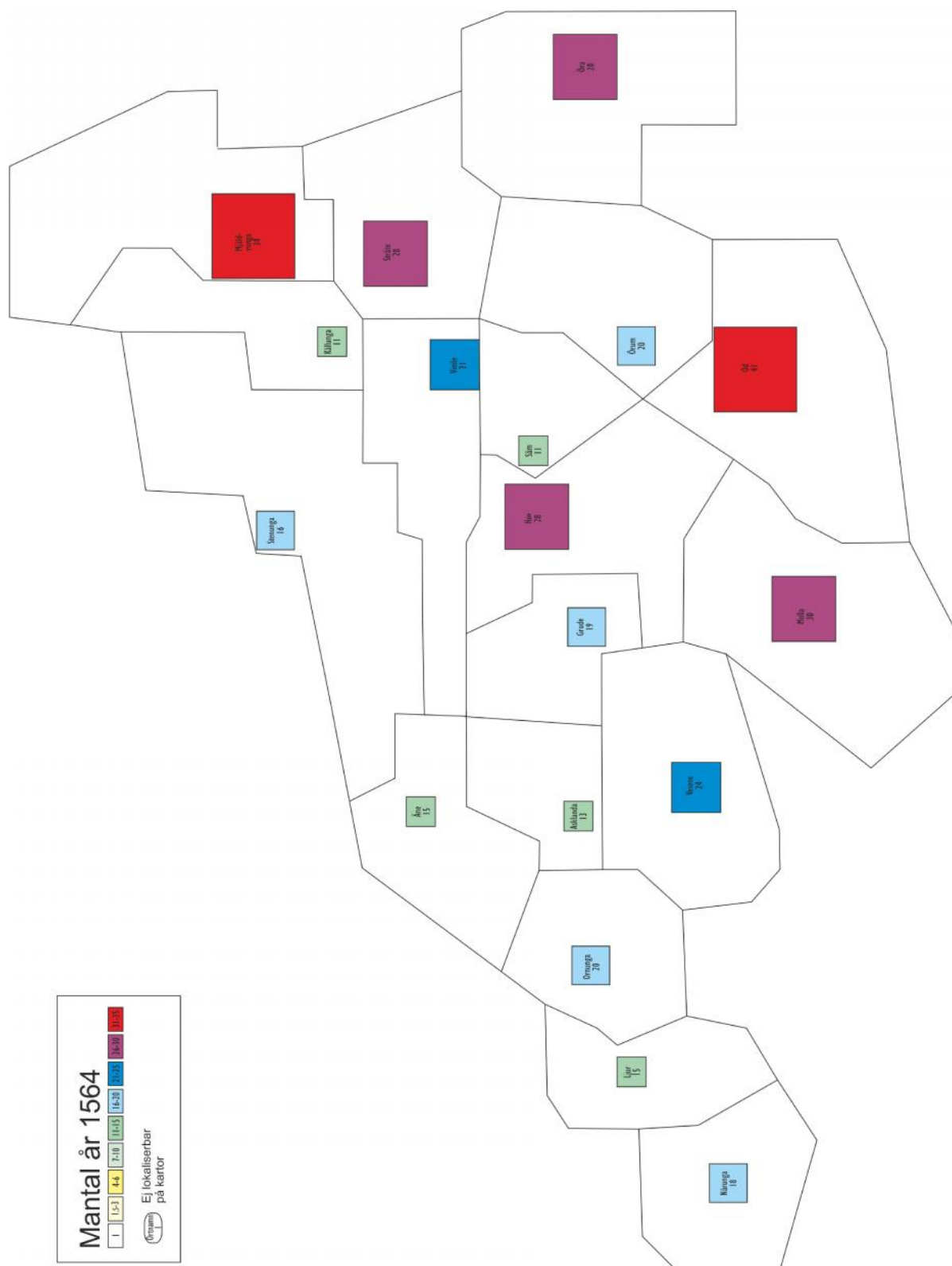
1) upprepar steget som angav till föregående karta, men inte längre än att det fortfarande känns som en rimlig möjlighet att bygden har sett ut ungefär på det sättet.

OBS! Det finns alltid flera olika alternativa tillvägagångssätt när man gör dylika sammanfösningar.

SKOGSBYGD. Generalisering av godsens utveckling i Västergötland runt år 500

Samtliga gårdar i Gässene härad år 1564, deras namn och storlek angivet i mantal. De röda gränserna anger vilka gårdar som enligt denna teori har förts till ett visst gods, men det finns fler alternativ än det som anges ovan.

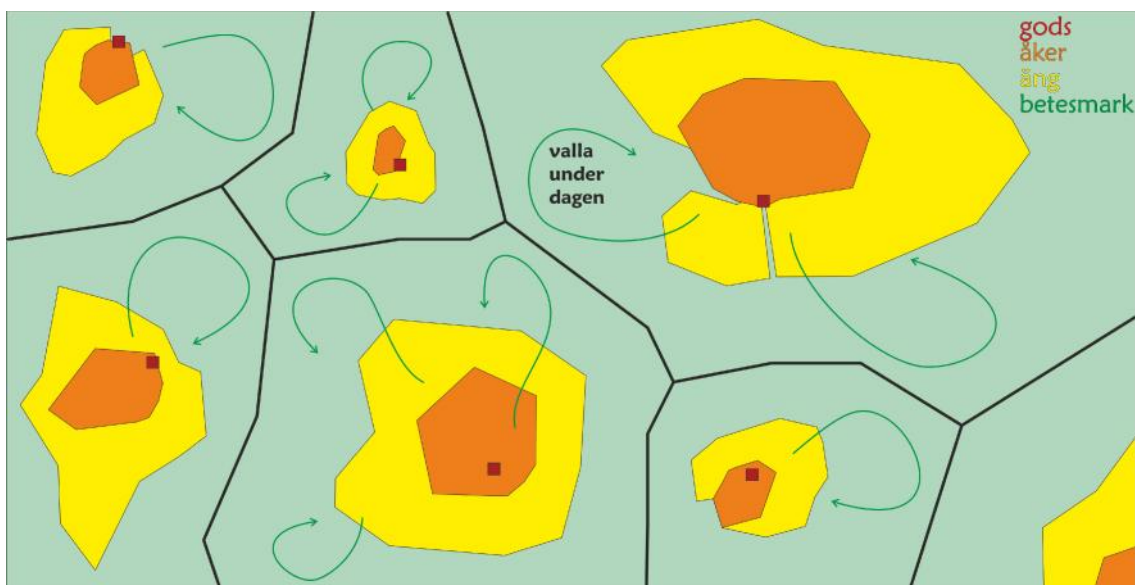

Gästrikland, försök till rekonstruktion av tiden strax efter 500-talet, där samtliga av de övriga gårdarna som fanns senare har förts till det som uppfattats som områdets gods. Dessa gårdar uppstod som ensamliggande gårdar eftersom avståndet till godsets huvudenhet var för långt.

Alla valla boskap - under dagen eller under sommaren?

Nu äntligen är det dags att hitta kärnan i denna framställning, nämligen frågan som berör vallandet av boskap. Skedde det under dagen och att vallfolket återvände till kvällen, eller under hela sommaren och att de återkom först under hösten?

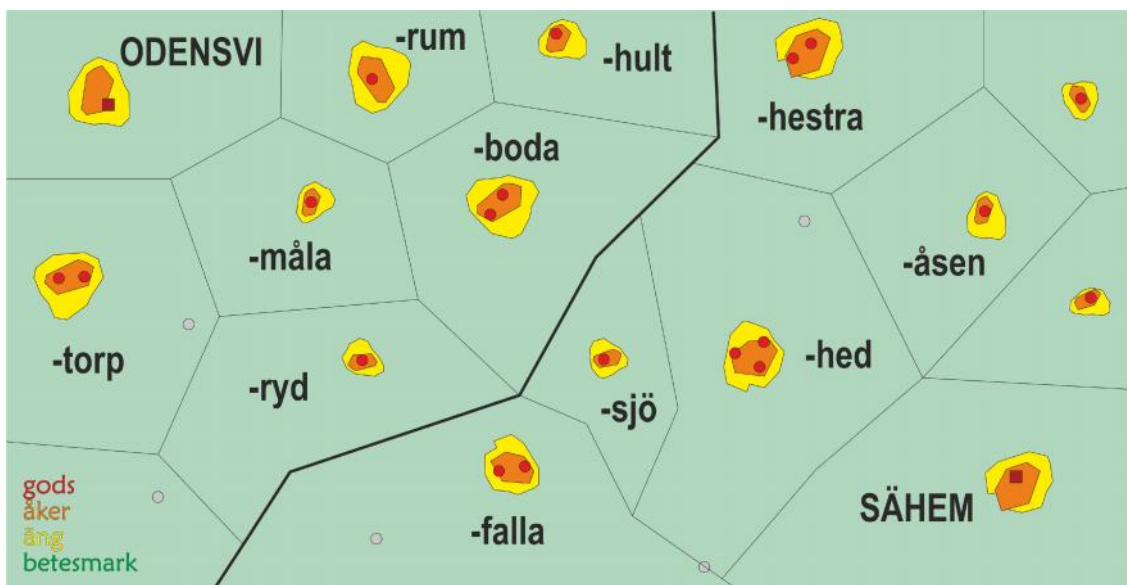
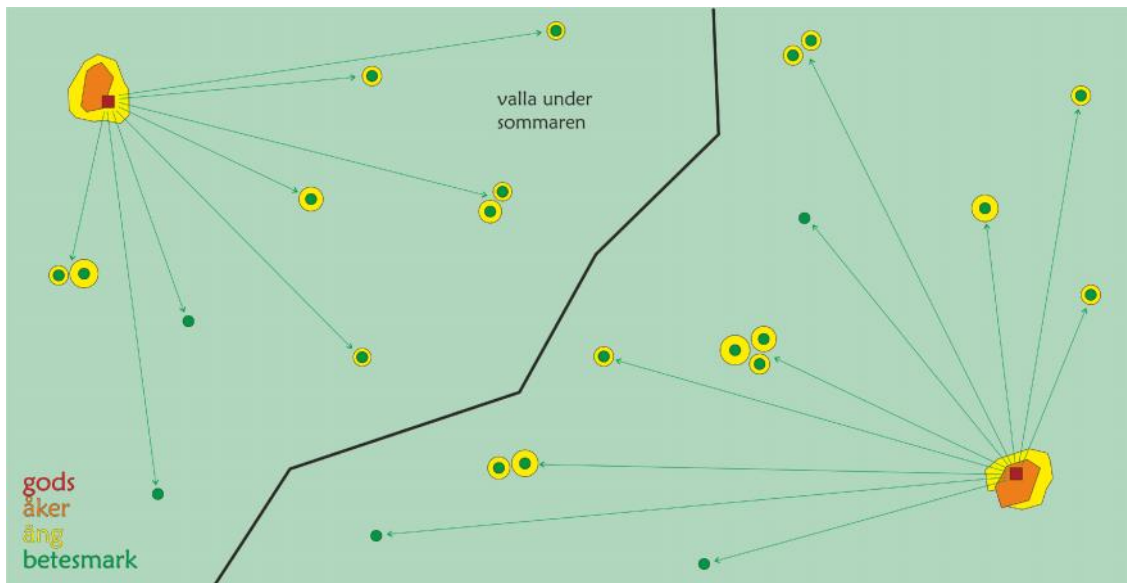
- Befolkningen i norra Europa baserade sin kost på boskap och inte på spannmål såsom man gjorde i södra Europa.
- Skogsbygder får automatiskt ett längre avstånd till betesmarkerna vid jämförelse med fullåkersbygderna.
- Antingen anpassas godsens storlek efter dessa avstånd, eller så fick man acceptera att man inte kunde valla boskapen längst bort under dagen utan tvingades övernatta på tillfälliga sommarboställen.
- Dessa sommarboställen blev permanent befolkade arrendegårdar efter digerdöden.
- I fullåkersbygder fanns inget behov av sådana sommarboställen eftersom man nådde fram till godsets gränser medan man vallade under dagen.
- En mycket stor fördel som detta råkade medföra, var att boskapen blev skyddad under sommaren i händelse av överfall, vilket var omöjligt i fullåkersbygder. Möjligen kan det vara en del av förklaringen till att andelen frälsesläkter är överrepresenterade i Småland och södra Västergötland som just råkar vara dominerade av skogsbygder.
- Detta system för skogsbygder passade bra för alla koloniserare av Norrland under järnåldern. Därför härmades systemet eftersom det gav ett gott skydd till boskapen under somrarna.

FULLÅKERSBYGD, principskiss.

1) Godsen var ibland mycket stora, men trots det så var de inte större än att man kunde valla sin boskap ända fram till gränsen under dagen och slapp övernatta.

2) Därför blev det naturligt att de nybildade arrendegårdarna stannade kvar och bildade en by.

SKOGSBYGD, principskiss.

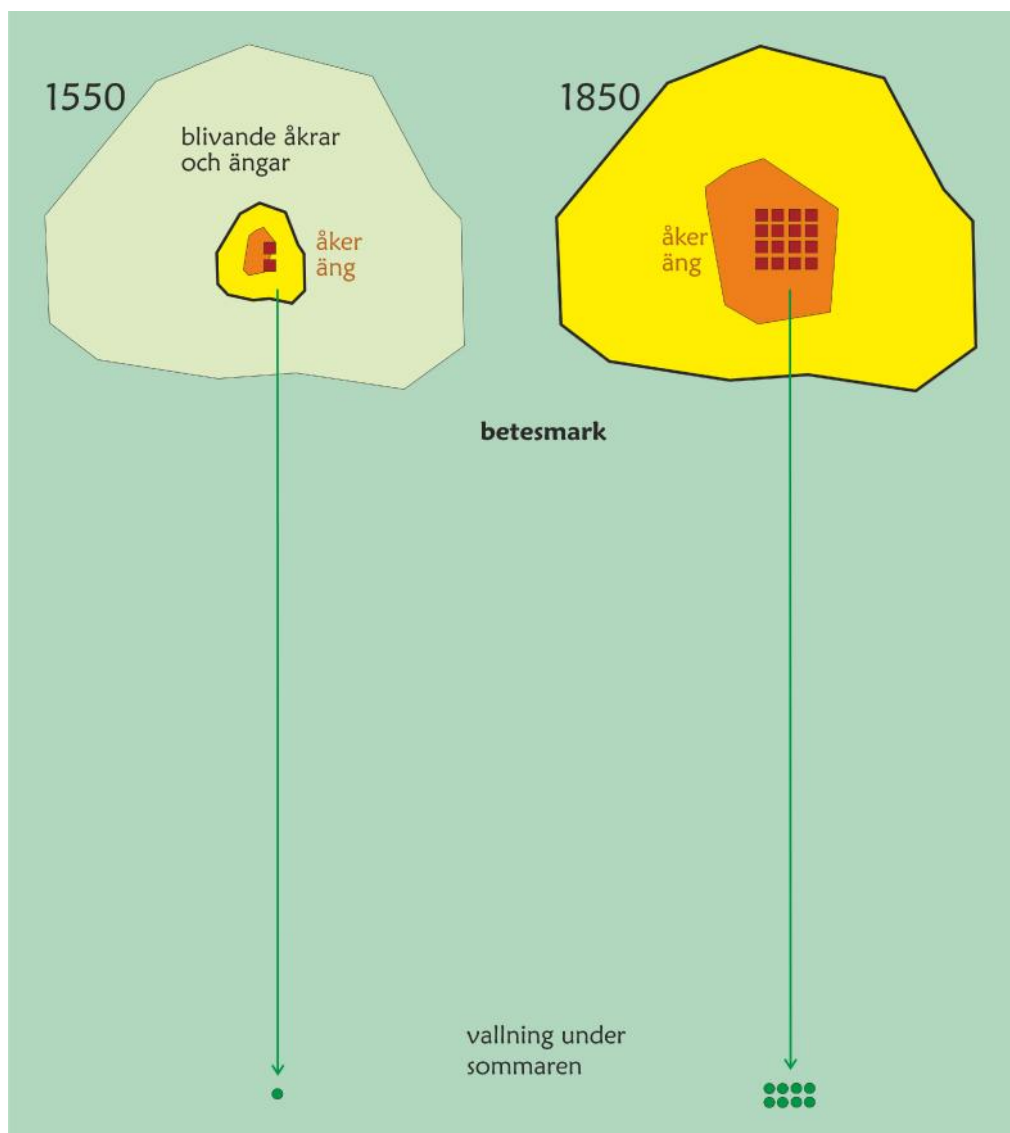
1) Godsen kunde emellanåt vara mycket stora, men likafullt var de oftast så stora att man INTE kunde valla sin boskap ända fram till gränsen under dagen och slapp övernatta. Därför vill jag hävda att man måste ha haft övernattningsgårdar som användes under hela sommaren. Dessa enheter blev sedan utgångsenheterna när godsen delades och gjordes om till arrendegårdar.

2) De nybildade arrendegårdarna stannade sällan kvar vid godsens huvudplats, utan flyttades ut till de tillfälliga sommarboställena som därmed blev permanent befolkade. Detta kan förklara de sentida ortnamnen som uppkom plötsligt i bygder som nyttjats sedan urminnes tider.

Jämförelse med Dalarna

Sammanfattning

- Samtliga byar i Dalarna på 1500-talet hade **gott om goda jordar runt omkring sig**, men likafullt anlade man fäbodar långt bort. Enda förklaringen må vara att man följde starka traditioner. Detta berodde ingalunda på brist på betesmarker (vilket alla forskare hävdar, trots att det är osant). En mer trovärdig förklaring är att man ville **dölja sin boskap i skogarna**.

Antalet fäbodar ökade i samma takt som antalet hemmansklyvningar. Ökningen från 1500-talet och framåt är mycket stor i hela Siljansbygden med omnejd. Likafullt användes inte kommande åkermarker till betesmarker långt tidigare. Detta bevisar att fäbodar inte anlades beroende på bristande betesmarker, utan för att man ville hålla boskapen på betryggande avstånd.

Jämförelse med Jämtland

Sammanfattning

- Fäbodarna i norra Sverige började anläggas av **de första bebyggarna under yngre järnåldern.**

Beskrivning och förklaring

Detta kapitel må mestadels förbli oskrivet, för det handlar om Ovikens socken vars tidiga historia jag visserligen forskade om i detalj som ungdom, mycket mer än vad som är allmänt känt, men på grund av diverse omständigheter fullföljdes den aldrig.

Likafullt har vissa egenskaper i Ovikens sockens nyttjande av skog och mark intresserat mig. Under 1900-talet och seklet dessförinnan användes fäbodan som låg upp mot 40 kilometer från gårdarna.

Säregnet nog fanns ett dussin gårdar och fäbodan mycket närmare som passade väl för detta ändamål, men dessa gårdar befolkades permanent runt medeltidens slut och många av dem har ortnamnsändelsen -åsen.

Min uppfattning är att de avlägsna fäbodarna framtvingades när flera av de närbelägna fäbodarna befolkades permanent. Men många gårdar valde också att bortse från dessa traditioner och hade aldrig några fäbodan, eftersom de i likhet med alla andra hade tillräckligt med betesmarker ändå.

Slutsatsen blir att de äldsta fäbodarna anlades av de första bebyggarna under yngre järnåldern.

Fäbodan och skogsbygdernas särart

Sammanfattning

- Fäbodan i södra Sverige förekom aldrig i fullåkersbygder utan endast i **skogsbygder**, eller åtminstone i bygder med vidsträckta **utmarker**. Där placerades de för att sköta vallning och mjölkning under somrarna. (enligt slutsatserna ovan)
- Fäbodan i norra Sverige uppstod snart sagt överallt, men här finns inga fullåkersbygder utan bara skogsbygder. Det finns dock betydande skillnader mellan gods och familjegårdar i skogsbygder.
- Det finns flera **olika typer** av fäbodan, men inga fasta naturliga gränser mellan dem. De främsta ytterligheterna är dels **långfäbodan** för kortare vistelser på sommaren långt från hemgården och där man inte odlade, dels **hemfäbodan** där många vistades under tidig vår och sen höst samt bedrev odling. Därtill finns bodland i landskapen längs kusten ner till Uppland, vilka påminner mycket om **hemfäbodan**. En annan variant är **blandbyar** som bestod dels av fäbodan, dels av permanent befolkade bondgårdar som saknade egna fäbodan. Slutligen fanns **skogstorp** med bosättning året-runt, men som anammande något annat hushålls boskap under sommaren.
- Beläggen **före 1500-talet** är ytterst få, men de förekommer. Framförallt framträder de vid vittgående **kulturgeografiska analyser** där alternativen kan uteslutas.
- Om **fäbodanens ursprung och egentliga funktion** kan man bara **spekulera**. Min uppfattning är att de dels uppkommit genom sommarboenden i södra Sverige, vilka försökte hanterade avstånden till betesmarkerna men också ville **hålla boskapen dold i skogen** under sommaren. Det sistnämnda är den viktigaste faktorn för att förklara införandet av fäbodan i norra Sverige.

Beskrivning och förklaring

Fullåkersbygder saknar förutsättningar att ha fäbodan, eftersom deras marker inte är tillräckligt vidsträckta utan har begränsade arealer. På så vis har de både åkrar, slätterängar och betesmarker inom gångavstånd från bebyggelsen. Motsatsen råder i **skogsbygder** vars avstånd både till slätterängar och betesmarker kunde vara så pass långt bort från bebyggelsen att man måste ha haft övernattningsbodan. I Dalarna kallas de slobodan (slog = slätteräng) och fäbodan. Eftersom man måste ha haft med sig boskap, ska dessa förmodade boställen jämföras med fäbodan.

Fäbodar, såsom de framträder under 1800-talet och fram till nutid, var hushållens mest avlägsna betesmarker placerade i skogen där man bodde med boskapen under sommaren. Somliga kallas **hemfäbodar** och avser dem som ligger närmast hemgården och som även kunde ha åkrar. Här bodde man ibland även tidigt om våren och långt in på hösten. De kan i hög grad liknas vid en vanlig gård, fast något enklare eftersom man inte övervintrade där. Andra fäbodar kallas **långfäbodar**, vilka låg mer avlägset och saknade åkrar samt hade betydligt enklare bebyggelse. Vissa hushåll hade två eller rent av tre fäbodar, varvid de fortsatte från hemfäboden till en eller två långfäbodar under mitten av sommaren. Variationen är dock större än så, eftersom det både fanns mellanformer och avlägsna sidformer, såsom bodland och skogstorp samt sommarladugårdar som dock låg intill hemgårdens övriga bebyggelse och som saknade alla andra egenskaper som var vanliga vid fäbodar.

En säregen variant i Siljansbygden är **blandbyn** eller skogsbyn som dels bestod av permanenta bondgårdar som beboddes året runt, dels fäbodar. Rent allmänt tycks dessa bondgårdar ha saknat egna fäbodar. En parallell till hemfäbodarna fanns i Hälsingland och andra landskap längs kusten ner till Uppland, vilka kallas **bodland** och de var allmänt förekommande i vissa bygder. Dessa kunde ha fäbodar i sin tur.

På 1500-talet och 1600-talet användes begreppet fäbod på ett mer fritt sätt, eftersom det kunde syfta både på "riktiga" långfäbodar samt hemfäbodar och året-runt bebodda **skogstorp** där någon annan än de boende lät valla sin boskap om somrarna, vilket förekom från Norrland och ner till Södermanland. Men detta begrepp avsåg inte bodland som kom att bli närmast identiska med hemfäbodar i slutet av 1800-talet.

För att kunna inringa själva företeelsen, vilket kan vara viktig vid vissa vetenskapliga analyser, måste man således ha en **bred definition**, såsom exempelvis:

Bebyggelse intill betesmarker som är långt från betesmarkerna intill hemgården.

Detta är egentligen exakt samma sak som **beskrivningen i Svenska akademiens ordbok**, som säger följande om fäbod (där förkortningarna är upplösta):

primitiv utgård (eller byggnad) där man vistas (periodvis) för att kunna hålla kreatur på betesmark som ligger mer eller mindre avlägset från den gård som äger boskapen

Här sägs ingenting om huruvida platsen var bebodd under vintern, eller vem som vallade boskapen, eller om det även fanns odling här, eller något annat som kan förefalla viktigt, såvida man främst avser långfäbodar. Denna breda definition är viktig för att kunna förstå fäbodarnas ålder, ursprung och funktion. Samtidigt är det viktigt att försöka förstå alla de olika varianternas ålder, ursprung och funktion.

Ålder

Om **fäbodarnas ålder** finns många antaganden, men inga konkreta slutsatser eftersom det i princip saknas källor som berör tiden före 1500-talet. Detta betyder ingalunda att fäbodarna måste ha uppstått under detta sekel, för det

finns inga källor som påstår något sådant. De enda källorna som troligen syftar på fäbodan under medeltiden är Dalalagen samt ett brev från 1386, vilka båda nämner sälbodan. Ordet *säl* betyder "enkel byggnad" och bör i Dalarna syfta på just fäbodan. Ifall det inte är fäbodan som åsyftas, måste man verkligen fråga sig vad det i så fall kan vara, för det finns inget konkret alternativ.

Kungens regale påverkade all verksamhet i skog och mark, eftersom kungen var den formella ägaren till alla allmänningar och de skogar som ingen av ålder kunde hävda och göra anspråk på. Det medförde att de bönder som betalade en särskild skogskatt fick nyttja skogen på allehanda sätt, men inte för att anlägga permanenta hus eller gårdar. I så fall blev de kronohemman där hushållet fick lov att betala arrende.

Överlag tycks ortnamn med ändelsen -boda syfta på fäbodan i norra Sverige. Alla dessa tycks ha sådana lägen i landskapet att de mycket väl kan ha varit mycket gamla fäbodan, låt säga från medeltidens början, men att vissa sedan blivit permanenta gårdar som beboddes året runt. Detsamma gäller många ortnamn med ändelsen -åsen.

Funktion och ursprung

Endast när vi förstår fäbodanernas funktion kan vi ana oss till dess ursprung. Många tar för givet att de uppstod för att tillgodose böndernas omätliga behov av betesmarker och att de närliggande utmarkerna inte räckte till när klimatet blev sämre, samt att bönderna i likhet med samerna förde sin boskap till olika ställen under året. Båda dessa antaganden leder tankarna långt tillbaka i tiden, till såväl de stora klimatförsämringarna runt 500-talets mitt och under 400-talet f.Kr.

Behovet av mer betesmarker har varit ungefär lika stort som behovet av mer åkrar och slåtterängar när befolkningen ökade. I fullåkersbygder kunde man inte expandera och vidga sina gårdar och utmarker, eftersom man var omgiven av grannar. I skogsbygder däremot kunde två olika situationer uppstå. Antingen hade all bördig mark redan blivit tagen i anspråk och nyttjad ända fram till ägargränsen, eller så fanns det fortfarande goda jordar med hög bonitet inom dessa gränser. I urgamla skogsbygder i exempelvis Småland och södra Västergötland hade folk bott i flera tusen år och här var svårigheten att finna nya lämpliga marker betydligt större än i Värmland, Dalarna och Norrland där kolonisationen ännu inte avslutats. Exempelvis kom socknarnas befolkning och antalet gårdar runt Siljan att öka kraftigt och mångdubblas flera gånger om, från medeltidens början och till slutet av 1800-talet. Således fanns enorma ytor som med tiden skulle göras om till åkrar, slåtterängar och betesmarker runt byarna. När man vidgade åkrar och ängar, kunde man ha vidgat betesmarkerna, såsom man gjorde på många andra platser, men istället för att öka betesmarkerna runt byn, anlades avlägsna fäbodan i skogen.

Detta leder till frågan: Varför valde man skogsbeten när man hade betydligt bättre marker hemmavid? Dessutom innebar fäbodan och skogsbeten en ökad risk för vilddjur samt medförde extra arbete. Därtill vet vi att man redan i mitten på 1800-talet kom fram till att fäbodan var olönsamma och att hushållet skulle få bättre ekonomi ifall man höll boskapen hemma om sommaren.

Detta gick emot besluten vid vissa sockenstämmor som försökte tvinga alla i socknen, ibland mot böndernas vilja, att hålla boskapen på fäbodan. De som trots att vägra följa sådana beslut, hade redan förstått att fäbodan var både något besvärligt och oekonomiskt. När alla andra i socknen förstod det, senast runt 1880-talet, så gick förändringen snabbt.

Alternativa förklaringar till fäbodan:

- Att bönderna ville ha betesmarker i skogen vet vi, men varför? Det var inte för att det var bekvämt, eller effektivt och ekonomiskt, eller att det var lättare att valla i skogen än att bryta stubbar och rötter vid röjningar runt hemgården för att få öppna gårdarna.
- Att det skulle vara ett resultat av en klimatförsämring är orimligt. I så fall minskade avkastningen både på åkrar, slåtterängar och betesmarker. Därtill bör man ha slutat använda dem när det var värmeperioder, såsom under 1700-talet, vilket inte skedde.
- Att det uppkom som en effekt av den agrara krisen i slutet av medeltiden är inte heller tänkbart, eftersom dess negativa effekter endast berörde södra Sveriges rika jordägare som hade många arrendehemman, men varken bygderna norr om fäbodgränsen eller skattehemman. Ända till mitten eller slutet av 1500-talet kan vi räkna med att det fanns ödegårdar som varit tillgängliga ända sedan digerdöden. Således var behovet att skapa nya betesmarker obefintligt fram till dess.
- Att man anlade fäbodan i avlägsna skogar kan uppfattas som ett tvång i enlighet med gamla traditioner. För egen del kan jag finna tre alternativa förklaringar till detta. 1) För att man ville koka messmör och hade stort behov av ved, men i så fall borde man ha stannat mycket längre på fäbodan och inte gått längre bort i skogen än nödvändigt. 2) Bönderna ville hävda sin rätt till skogarna som Kronan gjorde anspråk på genom sin regale, men den rättigheten fick man ju ändå genom skogskatten. 3) Det var en gammal sedvänja att gömma boskapen långt bort i skogen så länge som möjligt under sommaren för att skydda den vid ofredstider. Då kunde man stanna längre i skogen vid behov eller skyndsamt föra dit boskapen om den var hemma vid gården.

Tyvärr kommer jag inte på fler alternativa förklaringar, eller kan finna fler i litteraturen. Det som tycks ligga närmast till hands är att den primära orsaken var en seglivad tradition att man gärna ville gömma sin boskap i skogen om sommaren i händelse av ofredstider och angrepp. I så fall pekar det på att ursprunget bör vara mycket gammalt. Även om det inte finns bevis för denna hypotes, finns det inte heller några argument emot den.

Går vi ett steg till hamnar man i tidsperioden när bygderna norr om fäbodgränsen bebyggdes under yngre järnåldern och början av medeltiden. Antingen utvecklades fäbodväsendet i norra Sverige i samband med detta landnam och brytandet av nya bygder, eller så hade nybyggarna i norr med sig denna tradition som i så fall var avsevärt äldre. Om de ärvt denna tradition, bör den ha kommit från södra Sveriges skogsbygder. Så om det funnit någonting som påminner om fäbodväsendet, men söder om fäbodgränsen, uppstår omedelbart ett flertal frågor, som inte borde kunna gå att besvara. Fast märkligt nog tycks de inte vara svåra att besvara. Tvärtom kan svaren uppfattas som självklarheter när man ser dem ur just detta perspektiv.

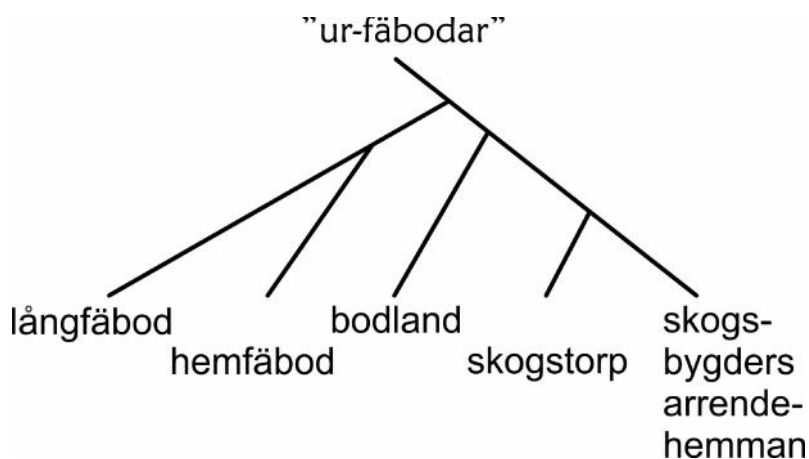
Forna fäbodar i södra Sverige

Sammanfattning

- Det som ofta kallas **sommarboställen** i texten ovan och som berör södra Sveriges skogsbygder, är i princip identiska med norra Sveriges **fäbodar** och **bodland**.
- De främsta spåren efter dem framträder i en **bebyggelsemässig rekonstruktion** av bygderna, där ortnamn, jordnatur, gårdsstorlek, fornlämningar och fornfynd vägs samman. De kan ha funnits överallt där det fanns gods i skogsbygder.
- Dessa sommarboställen omvandlades till **arrendehemman** under medeltiden eller övergavs.
- Detta system med sommarboställen blev en **naturlig förebild vid kolonisationen av norra Sverige under yngre järnåldern**. De kan ha införts i södra Sverige redan under de första böndernas tid, eller förslagsvis i samband med att stora skogsområden genomsöktes för att finna järnmalm i sjöar och myrar.

Sommarboställenas släktskap

Det finns många likheter mellan olika typer av sommargårdar, där fäbodar och bodland är de mest framträdande. Spridningen av denna tradition var redan klar i början av 1500-talet, både i Norrland och delar av Svealand. Ökningen följde sedan befolkningsökningen, men ingenstans kan man påvisa att det skedde på grund av betesbrist.

Enligt de olika typernas likheter och samhörighet, kan man tänka sig att föregångaren till arrendegårdarna i södra Sveriges skogsbygder var utgångspunkten samt att traditionen sedan spreds till norra Sverige, varvid bodland, fäbodar och nyttjandet av skogstorp delvis fick olika huvudområden. Likafullt var deras funktion densamma.

Väsentliga frågor och dess svar

- **När försvann fåbodarna i södra Sverige, och varför?**

Eftersom det enligt denna teori fanns sommarboställen till vallhjonerna som arbetade vid godsens i södra Sveriges skogsbygder och att dessa sedan omvandlades till arrendehemman strax efter digerdöden, vilka beboddes året-runt, så blev det inte någon sådan bebyggelse kvar. Om det närliggande området kring dessa sommarboställena inte var tillräckligt stort och bördigt för att kunna försörja en familj, lades de enligt teorin ner.

- **Vilka tydliga spår finns som anger var de låg?**

Till skillnad från fullåkersbygderna i norra Västergötland så har det funnits ett stort antal ensamliggande gårdar och små byar i södra Västergötlands skogsbygder. De kan grovt dateras till yngre medeltid genom ortnamnen, men fornlämningar visar att nyttjandet av dessa bygder är äldre än så. Andelen arrendehemman visar att platserna har tillhört något gods före digerdödens tid, men att de inte uppstod förrän under yngre medeltid. De kan inte ha varit viloplatsen innan dess, där vallhjonerna vilade medan de vallade boskapen för att sedan återvända till godset mot kvällen såsom man gjorde i fullåkersbygder, eftersom avstånden är för långa. Istället byggdes enligt denna teori sommarboställen där godsens lät valla boskap och där vallhjonerna fick lov att förädla mjölken till smör och ost. När godsens omvandlades till arrendegårdar blev det naturligt att dessa klumpades ihop till byar i fullåkersbygder, men till utspridda gårdar i skogsbygderna, vilka ofta fick nya ortnamn.

- **Hur omfattande var fåbodbygderna i södra Sverige?**

I fullåkersbygder har sommarboställen för godsens vallhjon aldrig varit aktuellt, eftersom vallningen av boskap kunde ske under dagtid ända bort till godsets yttersta gränser. I skogsbygder vidgades godsens så mycket det gick på samma sätt och tills bara karg skogsmark återstod. Då hade man ändå inte nått fram till sina grannars gränser. Mellan sådana gods fanns inslag av tänkbara betesmarker i skogarna, men dessa kunde godsens endast lägga under sig om man byggde sommarboställen. Alltså kan detta ha förekommit överallt i södra Sveriges skogsbygder där det fanns gods före digerdöden, men i varierad grad beroende på naturens terräng.

- **Varför infördes fåbodarna i norra Sverige?**

Skillnaden mot norrländska skogsbygder är stor, eftersom det inte fanns några gods vars ägare ville göra anspråk på all mark fram till nästa gods. De självägande bönder i norra Sverige nöjde sig med familjebaserade bondgårdar samt nyttjanderätt till skogens timmer, näver, villebråd, fiskevatten och gläntor med betesmarker, så länge det fanns inom rimligt avstånd. För godsens blev det, enligt denna teori, både ett sätt att göra godsens större och kunna hålla boskapen dold under sommaren. I norra Sverige ville man visserligen vidga gårdarna, men enbart för att möjliggöra hemmansklyvningar vid arvskiten, fast idén att gömma boskapen under sommaren har alla glädje av som saknar tillräckligt försvar. Således bör detta system ha varit väl förankrat och utvecklat när norra Sverige koloniserades under yngre järnåldern. I vissa bygder blev det fåbodarna, i andra

blev det bodland eller något annat. Oavsett vilket, så hade de södra Sveriges sommarboställen för vallhjon och mjölkförädling som förebild.

- **När uppstod fäbodarna i södra Sverige?**

Under yngre järnåldern och även seklerna innan dess, bör det ha funnits sådana system med sommarboställen, med tanke på hur godsens utvecklades från 400-talet och framåt. Utbredningen av såväl fasta fornlämningar som lösfynd från hela bondestenåldern antyder att dessa skogsbygder varit väl nyttjade såväl i de mer sammanhängande och bördiga områdena som i mindre områden med hög bonitet. Således är det en öppen fråga om de förekom redan hos de första bönderna 4000 f.Kr. som kom hit från Tyskland och vilka var indoeuropéer, enligt Anatolien-teorin. Alternativt kan systemet förslagsvis ha införts under yngre bronsålder och äldre järnålder när ett intensivt sökande efter sjömalm och myrmalm säkerligen medförde att enkla hus byggdes till dem som ägnade sig åt denna syssla långt från sina vanliga boställen. Fast dessa personer hade nog snarare med sig färdkost än boskap.

Nåväl, hur många gissningar och antaganden som denna teori än må utgå ifrån, finns det anledning att ta fasta på fakta och faktiska förhållanden som pekar på att det fanns fäbodarna i södra Sveriges skogsbygder redan under forntiden.

* * * * *